

КНИЖНА СЛОВЕСНІСТЬ КИЇВСЬКОЇ ДОБИ

Пам'яті Івана Франка

Наша письменна традиція. В морі словесної творчості, яке ми попробували схарактеризувати бодай в загальніших рисах — як воно розливалось по всій території нашого розселення, охоплюючи всі верстви його, з їх економічними, соціальними, культурними відмінами, відбиваючи різні течії й впливи і неустанно змінючись та еволюціонуючи під їх змінами, писана література сих часів — се тільки невеличкий сегмент, який відбиває на собі, і то тільки частинно, настрої й гадки невеличких гуртків «інтелігенції». Особливо, коли відділимо в нашій матеріалі те, що дійсно являється літературою, себто підлягає естетичним імпульсам творчості і засвоєння, і відмежуємо від нього все, що лишається тільки письменністю, хоч дуже часто трактується всуміш з пам'ятками літературними.

Правда, те, що ми маємо — тільки мала частина того, що було та не дійшло до нас. З сього погляду пам'ятки писані були поставлені в умови не багато кращі від пам'яток усних.

Перед усім кидається в очі той факт, що все, що заховалось до нас, заховалось головню поза Україною, то значить — заціліло остільки лише, що було вивезено з України тими емігрантами, які йшли шукати спокійніших і ситіших пристановищ під час бур, що спадали на Україну, особливо на її верхні, заможніші й культурніші верстви, і дійсно тут, на Україні, сильно знищили культурне життя і культурну спадщину старої Русі в переходових століттях.

Придати до того, розуміється, треба ще довге пізніше і раніше вилловлювання книжної старини, разом з усяким церковним скарбом, різними духовними людьми, що їздили з України до Москви та інших північних джерел милостині за кар'єрою та за жалуванням і везли «на поклон», що могли запопасти з церковної та книжної української старовини. В 1415 р. поставлення особного митрополита для земель великого князівства Литовського Вітовт мотивував

сею потребою охорони місцевих церковних скарбів від вивожування до Московщини. «Скільки за нашої пам'яті було митрополитів (що мали осідок на Москві), всі вони церкви не строїли, а виносили гроші деінде, позабирали і повиносили церковні речі і святості — всю церковну красу київської митрополії, що постарали і понадавали церкві давні князі на свою честь і пам'ять». В міру того, як тут менше ставало золота і срібла і різних ефективніших святостей, експортерам приходилось налягати все більше на інвентар скромніший — ікони і книги, і транспортування їх з України на північ продовжувалось неухайно, протягом дальших століть, тільки з різною, то більшою то меншою енергією. В захованих актах не раз стрічаємось з такими посилками чи транспортами з України.

Але на півночі наші письменні пам'ятки не завсіди стрічали обставини сприятливі не то що для свого поширення, але й просто-таки — для свого заховання. Свого часу я одмітив той цікавий факт, що на півночі заховались українські твори головно з XI віку і дуже мало з пізніших часів, коли політичне й культурне життя Півночі й Полудня вже розійшлося значно і Київ перестав бути дійсною митрополією, джерелом і взірцем освіти, книжності й культури для цілого Слов'янського Сходу. Твори, які виходили з київських огнищ в першім віку його письменського розцвіту, знаходили на півночі своїх adeptів і адораторів, які приймали їх побожно, як святу річ, варту подиву, поширення, наслідування. Київські постриженці, «святителі» та їх оточення ширили київські писання в тутешніх кругах як твори взірцеві, канони віри і побожності. Вони справді списувались, ширились, перероблялись, комбінувались і давали почин до більш-менш самостійних писань в тім же роді. Імена тодішніх українських письменників і святців, як Борис і Гліб, Антоній, Теодосій, Нестор і т. д. — се були імена святі й поважані однаково на півночі і полудні. Але обставини змінились, відколи в провідних кругах на півночі, на нових східнослов'янських займанщинах, пішов курс на піднесення свого престижу коштом старих метрополій і почались заходи на пониження авторитету Києва та його стола, на зіпхнення його на рівень провінції, а звеличання нових столиць: Суздаля, Володимира, Москви. Ми звичайно пам'ятаємо головно сторону політичну: зруйнування Києва в 1169 та 1202 р., за приводом кн. Андрія та Всеволода Суздальського. Але тенденції такі були і в сфері культурній, церковній, навіть в питаннях релігійної доктрини.

Андрій Суздальський виступив против київської ерар-

хії з приводу суперечки про піст, не прийняв роз'яснень митрополита в сій справі, почав робити заходи коло заснування самостійної митрополії в Володимирі,— і північні літописці явно беруть сторону сих його змагань до емансипації від Києва. Се був теж симптом. Київська марка стратила авторитет на півночі. Нові київські ймення, нові українські твори вже не викликали тут ніякого піетизму. Добре, коли сама тема, як в історичних творах, викликала інтерес або як київський твір з'являвся в анонімній постаті «словес святих отець», або з фіктивним написом якого-небудь «св. Василя», або «Златоуста», або потрапив включитися в склад якого-небудь авторитетного збірника, як Номоканон, тощо: такі твори мали шанси на поширення між різною анонімною або псевдоепіграфічною літературою. Інакше ж, здебільшого, таким пізньоприбулим українським творам доводилось каменем залягти в яким-небудь церковнім чи монастирським сховку, без розмноження і поширення, і добре, коли сей унікат не згинув при якій-небудь пожежі, як дорогоцінний збірник ярославський, що містив в собі «Слово о полку Ігоревім» і стільки різних інших цікавих речей, зложених до купи якимсь аматором героїчної літератури, або не пішов у воду при якій-небудь «чистці».

Звісне оповідання м. Євгенія, як йому при об'їзді новгородської єпархії вдалось урятувати від водяної смерті фіру рукописів, висланих на воду заподатливим ігуменом, що приводив до порядку свій монастир на приїзд владики. Воно не схоплене з повітря і вірно віддає ту обстанову, в котрій опинялись на півночі наші українські рукописи пізніших часів, не знаходячи вже тих своїх людей, що розходились колись з київських монастирів та торували дорогу, честь і місце українським творам. Цілий ряд пам'яток заховався тільки в однім-одинокім манускрипті-збірнику. Скільки ж їх згинуло, таких унікатів, коли вони, як сказано, не були влучені в якийсь авторитетний збірник, як, напр., писання Мономаха в літописній збірці мніха Лаврентія.

Така сумна доля нашої старої літератури викривила й ту перспективу, в якій вона представлена в традиції. Найбільше пам'яток заховалося з другої половини XI і поч. XII вв., і тому ся доба представляється нам тим самим добою розцвіту нашого старого письменства,— добра половина письменників, котрих імення нам знані і твори відомі, згуртовані тут, в різних збірниках і в кількох редакціях «Повісті временних літ». Пізніше тільки від часу до часу виникає якийсь твір, якое літературне ім'я, і само

собою витворюється у нас в голові образ заникання і упадку письменства, паралельно з політичним упадком київського стола і київського патриціату.

Але нема ніякої причини думати, що сей політичний та економічний упадок відбився так вчасно на київськiм письменствi, а ще менше є підстав ототожнювати політичний упадок Києва з упадком українського культурного життя взагалі. Дуже часто культура довго живе старими силами і засобами, після того як висохли їх політичні та економічні джерела,— світова література дає тому багато прикладів. І на Україні упадок київської державної системи хронологічно не сходиться з епохою упадку культурного життя. Заціплені в Києві нові культурні парості розростались і цвіли довго потім, як потемнів блиск його золотого столу, як здешаткувались його полки і половецькі орди наступили на торговельні артерії, що зносили сюди «жир» цілої Русі. Пам'ятки українського мистецтва вказують ясно, що се мистецтво далі жило і розвивалось в XII—XIII—XIV вв., мандруючи з одного осідка до другого, в залежності від політичних і економічних змін, в тій системі культурних центрів, яка утворилась в сих століттях,— центрів, з котрих, правда, ні один зокрема не міг дорівняти старій метрополії, але в сумі вони творили все-таки доволі можливу підставу для дальшого буття культури і словесної творчості на основах вже раз заложених в Києві.

Початок був тяжкий, і вимагав розмірно великого нагромадження економічних і культурних засобів та динамічної енергії; але коли кадри робітників були виховані, коли взірці були дані, коли утворились уже певні традиції, деякий попит, деяка культурна периферія («публіка») для сеї творчості,— її розвій йшов по інерції первісних сильніших імпульсів, не вимагаючи приложення більшої енергії. Який-небудь Турів, Овруч, Канів, Юріїв, Холм, Любомль, не кажучи про Чернігів і Переяслав, Володимир і Луцьк, Галич і Перемишль, містили в собі вже маленькі і більшенські культурні осередки, де який-небудь «премудр книжник і філософ», замандрувавши з Києва¹, знаходив людей, які могли оцінити його знання й таланти та обслужити його потреби — не так уже й дуже високі!.. Христия-

¹ Маю на гадці звісний текст Галицького літопису про книжника Тимофія, що, видно, був звісною і поважною людиною в Галичі на поч. XIII в.: «Бъ бо Тимофѣй в Галичѣ, премудръ книжникъ, отчество имѣя во градъ Киевъ притчею рече слово о семъ томители Бенедиктѣ [угорський воевода] — «яко в послѣдняя времена тремя имены наречет ся антихристъ» (під 1205 р.).

нізація і київська культура за той час настільки пустила корінь по таких другорядних центрах, що такі представники культури знаходили вже собі ґрунт.

В другій половині XIII в., коли заможнішим верствам взагалі не стало, видимо, життя в східній Україні під татарською анархією, ся культурна верства, оскільки не позамикалась по монастирях, розтеклася відси, з Східної України. Але скūпилась зате на Поліссі і в Західній Україні. Те, що заціліло з другої пол. XII віку, з XIII і XIV — як «Слово о полку Ігоревім», твори Кирила Турівського, повісті Симона і Полікарпа, літописи Галицька і Волинська, «Слово о Лазаревім воскресеніі» й ін. — твори часто незвісні щодо місця свого походження, але безумовно — школи української, київської, пізнішого часу, — вони виразно свідчать, що про літературний упадок і виродження в сім часі ще не могло бути мови. Та й справді, вся північно-західна Україна в XIII—XIV вв., не вважаючи на періоди замішань і війн, загалом узявши, жила життям навіть більш урівноваженим і спокійним, ніж Подніпров'я XI—XII вв., так що трудно думати, ніби культурна верства в тім часі була вже так розпорошена і розбита, що не здобулась на ніяку літературну продукцію скільки-небудь постійну. Ще ж у 1360-х роках українські вищі верстви, «князі і бояре», які дорожили інтересами церкви — значить і зв'язаної з нею культури та опікувались ними, були настільки сильні й активні, що могли змусити окупантів до зміни церковної і національної політики, як показують звісні заходи кор[оля] Казимира, заманіфестовані його грамотою до патріарха коло 1370 року¹. Все се змушує думати, що культурне українське життя в своїх вищих формах, вироблених київським розцвітом XI—XII в. (від Ярослава до Мстислава Мономаховича приблизно), в краще ситуйованих частях України держалося не тільки все XIII, а навіть майже до кінця XIV століття і малá кількість його пам'яток в нашій нинішній перегляді мусить толкуватись не стільки зубожінням нашої продукції, скільки несприятливими обставинами переховування сих пам'яток.

Через се й на наш нинішній літературний інвентар, особливо з другої половини того письменського періоду, який тепер оглядаємо, мусимо дивитись як на фрагменти, малі, випадково заховані скалочки, і не випускати сього з пам'яті, студіюючи їх. Число сих пам'яток, безсумнівно, збільшиться з дальшими дослідями. Останнє чвертьстоліт-

¹ Див. в т. V.

тя перед війною дуже значно побільшило наш інвентар: студії різних рукописних збірників, з пізніших століть, відкрили цілий ряд важних пам'яток; аналізи анонімної й псевдоепіграфічної літератури дали можливість витягнути з неї багато такого, що, без сумніву, належить нашому старому письменству. З поверненням нормальніших відносин досліди в сім напрямі повинні повестись з новою енергією як російськими, так і українськими вченими. Але разом з тим весь літературний інвентар старої доби мусить бути підданий сильнішим, детальнішим та різностороннішим, краще організованим студіям, ніж досі, щоб з нашого запасу, яким ми розпоряжаємо, взяти якнайбільше для вияснення загальної еволюції старої літератури, її відносин до усної словесності і зв'язків з нею, її соціального і культурного підкладу, з одної сторони, а з другого боку її становища супроти літератури і традиції позаукраїнської. Безсумнівно, в сім напрямі ні російські, ні, тим менше, українські дослідники далеко не зробили всього того, що можна і треба зробити, аби взяти від наших пам'яток все, що вони, при всій фрагментарності і випадковості свого добору, можуть дати для висвітлення культури, духового життя і словесної творчості старої доби. Я раніше підчеркнув, що, становлячи супроти усної творчості лише невеликий сегмент, обмежений доволі тісними кругами книжних списателів і почитателів, книжні пам'ятки мають ту дорогоцінну прикмету, що в автентичній формі доносять нам документи часу і творчості, які дають змогу по ним реститувати її в ширших розмірах, подібно як кістка палеолітичного звіра в геологічній верстві, як автентична фраза законсервована в фонографі. З сього погляду пам'ятки старої письменності мусять в повній мірі і обсягу бути використані дослідниками старого життя і творчості. В мірі далеко повнішій, ніж досі!..

Особливо дослідниками українськими, я підчеркую се. Досі українські наукові сили розмірно мало займались як історією, так і словесністю нашої старої доби. Почасти се тому, що її пам'ятки зберігались поза Україною, в різних приватних і офіціальних російських збірках, до котрих приступ стороннім людям, не приналежним до російських установ, бував не раз дуже утруднений,— українська ж наука розроблялась якраз людьми не офіціальними і навіть «політично непевними». Почасти тому також, що стара українська історія і словесність все-таки студіювалась, і то сорозмірно об'єктивно, в російських наукових кругах. В перших стадіях російської наукової роботи офіціальні академічні наукові сили звернули особливу увагу на роз-

роблення старої доби. Історія ж і література України пізніших часів або лежала облогодом, або освітлювалась занадто тенденційно і антиукраїнсько. Через се свідомі українські дослідники, які мали енергію і змогу до праці, брались голововно до часів пізніших; для старої ж української словесності українцями робилось розмірно дуже мало.

Якийсь час так і могло бути. Але в останнім чвертьстолітті наукові інтереси в російських кругах пересунулись на пізніші часи, а головніші промотори студій староруської словесності один за другим сходять в могилу. Отже, крайній час українським дослідникам повести можливо інтенсивніше сі досліди далі власними силами,— тим більше, що дещо-таки вимагає тут спеціально українського підходу і зрозуміння. Вдячно будемо пам'ятати все зроблене на сім полі великоруськими дослідниками. У багатьох з них, щоправда, у парі з тим ішло характеристичне відмовлювання українцям права до сеї староруської спадщини як добра спеціально великоруського,— неприхильне і навіть вороже становище супроти змагань українських дослідників зв'язати староруську добу з пізнішим українським життям. Про се явище, що не робило честі російській науці і багато перебивало успіхові спільних студій, поговоримо ще нижче. Але, кінець кінцем, діло великоросів було в своїх наслідках дуже важне і плідне. Та все-таки не можна не запримітити, що у них бракувало того почуття і зрозуміння старої нашої історії і ще більше — словесності: її зв'язків з життям народним, її живого народного підкладу, котрі виявляли дослідники, виховані в традиціях українського життя і слова,— не тільки такі визначні, як Максимович, Костомаров, Антонович, Потебня, Житецький, Дашкевич, а й менші в роді П. і Т. Лебединцевих, А. і М. Андрієвських й інших людей з «Кіевської Старини» тощо. Для офіціальних і офіціозних представників російської науки стара українська доба була тільки вступним розділом історії російської словесності, і те, що вилазило з тих рамок, між іншим, через свої занадто живі зв'язки з стихією народною, місцевою, українською, зіставалось поза краєвидом їх уваги, а часом до певної міри й свідомо ігнорувалось і ретушувалось¹. Для учених ліберального

¹ З сього погляду характеристична приятельська іронія Максимовича з Погодіна, котрого працю він дуже шанував, а проте в делікатній формі закидав йому нерозуміння українського життя. В бібліотеці київського університету доводилось мені бачити писання Погодіна з бібліотеки Максимовича, з його приятельськими дотинками з приводу великорусько-українських непорозумінь московського приятеля («Ой,

напряму церковність, аскетизм, консерватизм, монархізм сеї літератури заслонювали живіші і цінніші її сторони — ті, власне, якими ся література, не вважаючи на свою класову і церковну закраску, в'язалася з живим народним життям і його інтересами. Учені напряму консервативного, офіційного мали нахил, навпаки, особливо підчеркувати згадані прикмети як загальний і нормальний характер нашої культури, протиставляючи їх ліберальнішим і поступовішим течіям нашого народного життя. Через те й кажу, що студії староруської літератури, наскільки досі велись головню великоруськими чи «общеруськими» ученими, ще не взяли від неї її живого, культурного, національного змісту. Не візьмуть і українські письменники, поки будуть лише компіляторами або популяризаторами великоруських праць. Мусять вгризтися в живе м'ясо сеї науки.

Сподіваюсь, що до сього прийде, і на стару нашу літературу наше громадянство гляне іншими очима, відчувши живі зв'язки з нею, з тими естетичними і соціальними вартостями, які вона містила в собі, її вагу і значення в культурнім розвою українського життя. І я, не претендуючи зробити якийсь переворот в сім напрямі, хочу також по змозі послужити сею працею сьому зворотові, наскільки дотеперішні досліди дають для того змогу.

Початки письменності на Україні та її релігійного характеру. Як у багатьох державах такої формації, письменство і книжність старої київської держави та її провінцій опинилися в переважнім володінні церкви й духовенства. Загальнопризнаним завданням письменства і всякого книжного знання була служба християнській побожності: поглиблення в відомостях про християнську науку в прикладах морального життя і спасення. Вступна стаття збірника, зложеного чи переписаного 1076 р. для київського князя Святослава Ярославича, іде навіть так далеко, що не вважає можливим доступити праведності без книжного почитання: як корабль не составиться без цвяхів, так праведник не збудується без книжного почитання. Інші, більш обережні панегіристи книги, не заговорюються так далеко. «Слово нъкогого калугера о четьи книгъ» похваляє книгу як спосіб до пізнання Бога і до подвигу на добрі діла. Літописна похвала, написана з приводу просвітніх заходів Ярослава, також благорозумно задержується на загальних

Москалю, Погодине!..»). А треба додати, що Погодін ще належав до тих небагатьох великоросів, які признавали справедливість сих закидів,— свого часу, ще в 1850-х рр., пустив він на адресу офіціальних сфер свій докір, що, маючи кафедри всяких слов'янських мов, російські університети не спромоглись на кафедру українознавства!

моральних користях від «учення книжного»: «книги наказують і вчать нас каяття, мудрість ми в них знаходимо і стрим», «се суть исходища [джерела] мудрости, се суть узда воздержанию» і т. д.

Поміркваність дуже відповідна, бо при малім розпосюдненню письменності і книги се був би доволі-таки сумний вивід, коли б праведність була поставлена в залежність від книжного почитання. Досить було й того, що спасенна з християнського погляду роля книги не підпадала сумніву, і християнська користь, релігійне і моральне поучення являлись рацією книги і книжності. Така священна репутація книги мала, без сумніву, свою велику користь: коли, з одного боку, вона поставила її під доволі гостру і настирливу цензуру церкви, то, з другого боку, вона дала книжності, письму, читанню церковну протекцію й усвячення. Стара канонічна заборона — не нищити і не поневіряти книг св. письма і святоотецьких питань, не розтинати, не продавати крамарям на завивання — в нашій практиці узагальнялась в загальну заборону поневіряти що-небудь писане. На запитання Кирика (§ 65), чи нема гріха ступати ногами «по грамотам» — на що-небудь написане, єпископ дає відповідь: «коли хто поріже і роскидає, а буде на тім знати слова», то се гріх. Отже, незалежно від свого змісту, котрий-таки й не легко було сконструювати й оцінити кожного разу, письмо й книга проголошувалися річчю святою для загалу. Спасибі й за те.

Можна, одначе, спитати, чи завсіди було так? Чи книга і письмо відразу були прийняті як атрибути церковності і християнської науки?

Пригадуючи сказане вище про ті обставини, в яких українці доби розселення стрічалися з грецьким письмом і книжністю, ще будучи поганами — не тільки під час військових походів на візантійські землі, але і в торговельних, купецьких зносинах, ми можемо собі уявляти їх знайомість з письмом і книгою не конче в обстанові релігійного чи церковного вжитку. Чорноризець Храбр в звісній своїй апології слов'янського письма оповідає, що перед винаходом 38-буквенного алфавету Константином-Кирилом слов'яне вживали не тільки «черт і різів», але й римського та грецького письма «римскими и греческими письмены нуждаху ся [силувались] писати словенску рѣчь», тільки робили се «без устроєнія» — без доброго приноровлення, яке дала аж Константинова реформа¹. Був висловлений

¹ Исследования по рус. языку В. Ягича, вид. Петерб. академією, с. 297.

здогад, що сим первісним грецько-слов'янським письмом була пізніша кирилиця, ще не доповнена пізнішими спеціально слов'янськими буквами, і з сим зв'язується оповідання Панонської легенди про те, як св. Кирило під час своєї подорожі до Хозар коло 860 р. знайшов у Херсонесі «евангеліє і псалтир, писані руськими письменами, і чоловіка, що говорив тою бесідою», і, розмовляючи з ним, від нього навчився слов'янського письма і мови¹.

Ся звістка вже нашими старими книжниками була оцінена як дуже ефектне свідоцтво про самостійний початок «руського письма» і книжної мови. «Палея» завважає, що се письмо і мова, не показані ніким, були, очевидно, об'явлені самим Богом тому побожному русинові, який потім передав їх Константинові-Кирилові. Проби викинути панонську звістку з наукового обороту здогадом, що вона з'явилася в легенді як пізніша вставка, відкидаються фактом, що се оповідання читається в усіх кодексах, себто належить до основного тексту панонського житія. І при всій її невисокій історичності, котру підчеркував і я свого часу, саме представлення такої стрічі Константина з руським письмом і богослужебними книгами в Криму, в Херсонесі, таки лишає дещо до думання. У всякім разі, було б передчасним ставити хрест над сім оповіданням як науково невжиточним. Хто зна, чи з нього не дасться ще щось видушити для ілюстрації старих греко-слов'янських стичностей на Чорномор'ї, донесених хоч би в неясній і непевній традиції до авторів легенди, які зв'язали се з місією Константина до Хазарів і на Русь².

Завважу, що хронологічно сей момент, дійсно, доволі близько сходиться з візантійською місією чи місіями до наших країв, викликаними руським походом на Царгород 860-го р. Ламанський в дуже дотепній, хоч і дуже не ривній студії про Панонську легенду, з новим апаратом відновив був стару гадку Лек'єна³, що візантійська місія, котрої головним діячем легенда представляє Константина-Кирила (не конче мусимо й ми думати так про його роль),

¹ Про се в I т. «Історії України-Руси», вид. 3, с. 565, де вказана і література сього питання.

² Ламанський в нижче згаданій студії «Життя св. Кирила какъ религиозно-эпическое произведение» (Ж. М. Н. П., 1903—1904) поспробував дати таке толкування, що Кирил, мовляв, привіз з собою слов'янський переклад св. письма і читав їх якомусь русинові в Херсонесі, щоб переконатись, чи той переклад зрозумілий місцевій людності (русин сей для Ламанського нормани, що не мусить бути), а автор легенди се не зрозумів і зробив з того руські книги і руське письмо.

³ Oriens Christianus, 1740, I, с. 108—9.

мала своїм завданням не стільки Хозарію, скільки Русь, і ся гадка здається мені досить серйозною. По старим зв'язкам з Хозарією, по старій пам'яті її зверхності над Чорноморщиною та Подніпров'ям, осідком сеї нової руської сили¹, що, по словам Фотія, раптом в тім часі вибуяла, «підбивши собі сусідні народи і з того запишавшись»,— Візантія справді могла за базу своєї акції взяти Хозарію, і тим не трудно було б пояснити, що в панонській легенді (і у Гавдеріка) виступає се як місія до хозар. Але дійсна програма тодішньої акції на Чорномор'ї мусила бути звернена на Русь. Акції досить складної і многосторонньої, очевидно. Зовсім певні, сучасні свідки: патр. Фотій і анонімний біограф імп. Василя — говорять про тодішні заходи цісаря і патріарха про те, щоб не тільки замирити Русь і забезпечитися від нових походів з її боку, але й устави й моральні зв'язки з нею через поширення християнства (імператор прихилив до згоди руський нарід, «необорний і поганський», задарюючи його багатими дарунками, «золотими, срібними і шовковими одежами», «а завівши з ним згоду і приязнь, намовив охреститись»). Ми мусимо, отже, кажу, уявляти собі дуже широку, складну й многосторонню роботу, підняту в сім напрямі і для сеї мети — не тільки політичного, а й культурного характеру. Вона мусила містити в собі багато й з того, що пізніша легенда перенесла на часи Володимира, між іншими, через помішання імператора Василя Македонянина з Володимировими сучасниками Василем і Константином (Василь Македонянин настав тільки 866 р., і акція на Русі почалась перед ним, але він, очевидно, хвалився потім її успіхами як своїм ділом і справді зв'язав з своїм іменем).

Одним з складників сеї акції могло справді бути «устроєніє» руського письма в зв'язку з організацією християнської проповіді і богослужіння на місцевій мові в першій руській епархії, заснованій тоді, по словам Фотія. Полишаючи будучим дослідам можливе висвітлення сього питання, я поки що підчеркну тільки, що в сучаснім стані наших відомостей ми можемо прийняти сі часи, після 860-го року, за той момент, коли східнослов'янське письмо бралось на службу церкви як її знаряд.

Досі не викрито нічого, що йшло б безпосередньо з сеї

¹ Про те, що осідком сеї Руської держави не було саме Чорномор'я вже, а дальші краї, по всій очевидності Київ, див. «Історію України-Руси», I, с. 393 і дд. Тим самим відпадає стара гіпотеза Голубінського, що місія 860-х рр. мала завданням працювати серед «таврійських Русів»: могли там робитись приготівчі заходи, але дійсна мета лежала в політичнім осередку тої Русі.

першої епохи східнослов'янської книжності. Але се не може служити аргументом проти її існування. Легко собі уявити, що скромні продукти першого століття руської єпархії, чи місії, зникли під великою масою слов'янських творів, даних «золотим віком» болгарського царя Симеона і перенесених на Русь за часів Ярослава та його ближчих наступників. Літописець-сучасник підчеркує, що то був, власне, той момент, коли почалась на Русі культура книжності, після попередньої організаційної роботи Володимира і його наступників: «Як то буває, що оден зоре землю, другі засіють, а інші пожнуть і їдять багаті овочі, так і тут: батько Ярослава зорав і зробив землю легкою — просвітивши хрестом, а Ярослав засіяв книжними словами серця вірних; ми ж пожинаємо, користаючи з книжної науки» (Іпат., с. 107). Не вважаючи на дуже енергійні заходи Володимира коло християнізації та поширення візантійської культури (які виявилися, між іншим, і в примусовім, як виглядає з літописного оповідання, забиранні дітей «нарочитої чади», заможніших і родовитіших людей, «на учение книжное»), тільки в середині XI в. можна було повести якусь ширшу, колективну роботу не то що літературну, але просто-таки книжну, звернену на збільшення книжного запасу, виготовлення перекладів нових, копіювання давніших слов'янських перекладів. Про се головню говорить літописне оповідання як про заслугу Ярослава: він збирав «писців» і поручав їм перекладати книги з грецької і списувати готові вже твори, оригінальні й перекладні, головню полуденнослов'янські.

Першу датовану рукопись (т. зв. Остромирове Євангеліє, списане, правдоподібно, в Києві) маємо з 1057 р. Першу монументальну датовану напись, т. зв. Тмутороканський камінь (напись кн. Гліба Святославича), з 1068 року. Отже, пройшло більше півстоліття (60—70 літ!) дуже енергійних заходів коло поширення християнства і візантійської культури, які не спинялись навіть і перед примусом («бъ благовѣрие его съ властію съпряжено», «його побожність мала і власть»,— завважав про Володимира Іларіон), перше ніж вони виявили себе в книжній традиції. Нема великого дива в тім, що попереднє століття, від першої грецької місії і заснування «руської» єпархії до Володимирових заходів, не полишило слідів. А властиво, може, тільки не пощастило досі викрити якихось останків тодішньої письменності і взагалі організації культурної і церковної роботи, поза невеличкими даними старого літопису. Сі, в кожному разі, вказують на значні успіхи християнізації вищих дружинних і двірських верств на про-

тязі X в. («християнська Русь» серед вищої дружинної аристократії в договорі 944, згадки про переходи на християнство людей з княжої дружини за Ольги і Святослава, охрещення самої Ольги і т. д.)¹. Отже, що се століття не пройшло дурно для поширення християнства, візантійської культури і греко-слов'янської книжності, втім, властиво, не може бути сумніву². І ми не повинні тратити надій, що в пізнішій книжній запасі ще віднайдуться коли не оригінальні твори, то перекладені, списані або бодай занесені на Україну в сім першій столітті руської церкви і тоді ж засвоєні в місцевій ужитку, не тільки церковній, але й серед тих вищих верств, серед яких передусім ширилось християнство і книжність в перших століттях.

Класовий характер старої церковності і книжності. Тенденційний погляд одного з літописців, котрий поспробував відродити Голубінський, що в тім першій столітті adeptами християнства були варяги, які захопили київський двір і київську дружину, так що християнство на Русі в сім столітті було не слов'янським, а варязьким, не витримав історичної критики і в такому одностороннім розумінні, очевидно, ніяк не може бути прийнятий. Що варязький елемент по своїй рухливості, по своїм зв'язкам, котрі він утримував з різними купецькими осідками, дійсно мусив бути яскравим учасником культурного синкретичного процесу, втім і християнізації, про се нема спору, розуміється. Але що не виключно в сім варязьким крузі йшов сей процес, втім теж нема сумніву, і з огляду, що роля і впливи варязького елемента були короткі і поверхові, далеко важніше те, що робилося поза ним, а не в нім.

Та підчеркування літописцем, що першими adeptами християнства у нас були варяги, хоч тенденційне і одностороннє, має все-таки свою вагу. Воно освітлює нам позицію письменства в перших віках розповсюдження на Київській Україні християнства як релігії вищої верстви — дружинної й патриціанської, міської та двірської. Як знаємо, поняття дружини і купецтва, верстви капіталістів і промисловців, що тримали в своїх руках торгівлю і зноси-

¹ Див. в Історії України, I т., 3 вид., с. 511—2. Там же одмічена звітка Хордадбега з другої половини IX в. про руських купців, що називали себе християнами, про неї нижче. На жаль, і досі не знаю, чи опубліковано що з розкопів Мілеєва, ведених з доручення петербурзької археологічної комісії перед війною на цвинтарі Десятинної церкви, що, по його словам, містив похорони зперед Володимирової доби (пор. там же).

² Ламанський, в цитованій вище студії, поставив сю тезу, що слов'янська письменність на Русі повинна була почати свій розвиток з кінця IX в. як наслідок місії 860-х рр., але не розвинув її.

ни, в тих часах формування київської держави тісно в'язались і обопільно покривались¹. В характеристиках візантійських і арабських письменників сі два ремесла владушої верстви, «Руси» XI—X вв.—воєнна і торговельна, виступають як дві сторони її ролі і діяльності: се воєнна верства, яка живе з того, що збирає у підвладної людності та продає сусідам, як характеризує її, напр., ібн-Росте. Літописець тільки йде задалеко, як я тільки що одмітив, коли з становища своєї теорії варязького походження київської держави хоче представити сю «руську» верству X в. виключно варязькою. Але він стоїть на реальнім ґрунті, очевидно, коли уявляє собі сей дружинно-купецький клас, княжих бояр та «світлих і великих князів», держателів городів, і негоціантів, «гостей», які вели заграничну торгівлю, як головну репрезентантку першого християнства в Київщині.

На Чорномор'ї воно могло знаходити своїх прихильників і в ширших верствах. В Київщині ж візантійська місія передусім мала на меті позискання правлячого класу, і обставини дійсно сприяли сьому, остільки ся вояцько-купецька верства мала нагоду більше стикатись з християнством в своїх зносинах і походах. Там знайомилась вона і з його зовнішньою, декоративною стороною, яка робила сильне враження своєю розкішшю і естетикою, і з внутрішнім змістом, який уявлявся їй передусім, очевидно, як інтересний комплекс різного таємного, віщого знання і могутньої магії, як я вже то вказав попереду.

В візантійських історіях чуд (в житті Георгія Амастрідського і Стефана Сурозького) заховались епізоди, які оповідають про різні знаменія і чуда, які діялись під час нападів Русі на візантійські краї, робили на напасників велике враження і приводили їх до навернення на християнство. Чи чуда, чи не чуда, але тут маємо, очевидно, зовсім реальний відгомін того враження, яке робило християнство, його зверхні декоративні форми, його чудодійні можливості, нарешті, його культурний і навіть гуманітарний зміст на сих русинів, які опинялись чи то в ролі наїзників-бандитів, чи то в ролі гостей-негоціантів, чи, нарешті, в службі візантійському цісареві, в помічних полках,

¹ Тому даремними здаються мені зусилля Келтвяли в новішим виданні його «Історії русской литературы» (1913), в котрім він особливо різко підчеркнув класовий, аристократичний характер староруського письменства, розділити його на дві окремі течії: дружинну і міщанську. Теоретично се мало правдоподібне, бо дружина і патриціат були тісно зв'язані між собою, власне на нашій Подніпров'ї, і конкретно зроблена ним проба такого розділу не витримує критики.

посиланих київськими князями цісареві. (Відомості про такі помічні руські полки, на візантійським утриманні, маємо з початків X в., в морським поході Імерія на арабів коло 910 р., і вони, очевидно, брали участь в візантійських війнах і перед тим і потім.)

В паралелю оповіданням візантійських житій IX в. про навернення руських напасників-піратів можна поставити звістку ібн-Хордадбега, з другої половини IX в., що руські купці, які «з далеких слов'янських країв» привозять дорого хутра до чорноморських портів, називають себе християнами, отже, між тим руським купецтвом бувало вже чимало християн ще тоді, приблизно в часах першої візантійської місії на Русь. З пізнішого часу, X—XI вв., можна вказати теж, що наші київські писання, коли говорять про походження того чи іншого подвижника християнства, то виходить, що то були дружинники, як варяги-мученики, княжі дворяне, як перші печерські постриженці, або купці, як звісний Ісакій Затворник. Так що хоч з старого, ще чорноморського розселення християнство й різні інші доктрини, правдоподібно, в деякій мірі проходили і в ширші маси, а з переходом на християнство князів та бояр і челядь їх, чи відразу чи згодом теж, очевидно, в значній кількості приймала нову віру, але все-таки в перші віки свого поширення в Київській Україні християнство мало виразний характер віри двірської, панської, міської, в протиставленні до селянської і простої людності, яка жила в старих «поганських» звичаях.

Так виразно й говорить мніх Яков (в Правилах м. Йоана, з другої половини XI в.), що прості люди вважали християнські обряди річчю князівською та боярською. Як я підносив то вже не раз, народна маса християнізувалась дуже поволі, християнство демократизувалось ще повільніше і, властиво, до повної демократизації таки й не дійшло, не вважаючи на деякі сприятливі моменти (як, напр., протикатолицький і протиуніатський рух кінця XVI в., котрого найяскравішим виразником був Іван Вишенський).

Я вже се одмітив, що грецька місія, вислана на Русь в 860-х роках, і її наступниця — вища грецька єрархія на Україні, мала своїм завданням позискати для Візантійської імперії та її правительства урядові і взагалі провідні верстви Руси-України. Перехід київської династії на християнство з погляду візантійців був переходом її на підвладне, свого роду васальне становище супроти імперії. Се найбільш ясно висловив один з пізніх патріархів кінця XIV в. (1393) в своїм листі до московського князя з тої нагоди, що той заборонив поминати в церквах свого кня-

зівства візантійського цісаря. Патріарх пояснює сьому самостійникові, що імператор ромеїв заразом цар і самодержець «всіх християн», «не можна мати церкву і не признавати над собою власті царя», бо власть царська і церков поняття нероздільні¹. Без сумніву, на сім становищі стояла грецька ерархія весь час, не самі тільки двірські й правительственні візантійські круги, і від першої появи своєї на Україні всі ті митрополити й єпископи, що проходили з Візантії на Україну, вважали себе до певної міри також і політичними представниками Візантії, сторожами престижу й інтересів імперії.

Володимир заходивсь коло християнізації своєї держави, без сумніву, теж з мотивів політичних передусім: в інтересах скріплення своєї власті й її піднесення всіма релігійними й культурними засобами ромеїв² — і умів поставити в своїй державі церкву на ту ж позицію, на якій вона стояла супроти світської власті в Візантії: на становище сторожа богоустановленого авторитету сеї власті супроти підданих, громадянства, втім і вищих його верств, на яких власть спиралась. Як у Візантії, так і на Україні, за її взірцем, ерархія і духовенство взагалі, користаючи з опіки власті і звертаючись до неї по поміч кожного разу, як чули потребу в світським аргументі на скріплення свого морального авторитету, з свого боку, вважали своїм обов'язком стеретти прерогатив і поваги власті, не вдаючись у ніяку демагогію. Проти всяких претензій та обвинувачень громадянства брали вони звичайно в оборону репрезентантів влади, династію і вищі верстви, які її окружали та служили опорою і представництвом.

Такий тісний обопільний союз між урядом та урядовими і владущими верствами, з одного боку, і ерархічно-церковними — з другого, в своїх наслідках виробив для перших певний релігійний декорум, для других — обов'язковий офіціозний курс, котрий вони загалом дотримували досить щиро і вірно.

Церковні круги не тільки завзято доводять, але таки встигають в значній мірі прищепити правлячій династії, вищій воєнно-бюрократичній верстві і всьому боярству, з котрого вона рекрутується, се переконання, що найвища окраса, найбільша слава для них — се виступати в ролі опікунів церкви, ктиторів монастирів і церков, хлібодавців попів і ченців, які роблять їм славу в віці сім і будучім.

¹ Про сей епізод в III т. Історії України-Руси, 2 вид. с. 260.

² Я розвинув і уаргументував сю гадку свого часу в Історії України-Руси, I т., 3 вид., с. 502 і дд., тут не повторюю сеї аргументації.

Як ми знаємо, священник в оточенні князя чи боярина дуже скоро став неминучою фігурою, в ролі духівника, радника, секретаря; двірська церква була невідлучним атрибутом не тільки княжого, але й боярського двору, так що в Києві XI в. такі церкви рахувались на великі сотки. Сини і внуки Володимира похваляються за знання письма, замилювання до церкви, книг і освіти. Один внук Святослава, Святоша-Микола, записується в літописах Печерського монастиря як взірцевий аскет і чудотворець; другий, Всеволод, дає початок широко прийнятому потім звичаєві — приймати постриження бодай перед смертю, щоб на той світ явитися в «ангельському чині». Бояре один перед одним пописуються щедрими милостинями й багатими пирами, які вони справляють духовенству, навіть монахам, навіть у самих монастирях, запрошуючи туди своїх знайомих, чоловіків і жінок і ставлячи собі пунктом гонору «угостити» монашу братію до страти чуття. Вони поставляють собі в честь пильне виконання різних церковних обрядів, поклонів, постів, котрі поручав візантійський аскетизм, і т. под.

Не можемо, розуміється, узагальнювати і розтягати сього на всю верству, на всіх її членів, але, без сумніву, сей новий християнський декорум находив у ній багато ширих adeptів, які доходили навіть до найвищого тодішнього візантійсько-християнського ідеалу: відрікалися світу, хазяйства й родини, роздавали майно на церкви й бідних та йшли в монастирі, в затвори і доказували чуд самовідречення і «умертвлення плоті» безконечними молитвами, «бдіннями», гострими постами і такими іншими речами, що служили потім темою і прикладом для різних побожних історій, на взір візантійських патериків¹.

Зате нову віру і церкву зроблено нешкідливою з соціального погляду. Розуміється, вона вже з Візантії прийшла доста «обробленою» з сього погляду, особливо оскільки стала поширюватися згори, візантійською ерархією, при участі правительства і боярства, а не йшла самостійно, дорогою безпосередніх стичностей з християнською людиною. Але історія візантійської церкви містить все ж таки епізоди виразних конфліктів духовенства, особливо — монахів, з офіційною доктриною та гоненій, котрі накликали вони на себе і вміли переносити стоїчно. В українській церкві не знайдемо сього, хіба бліду тінь — в суперечках з приводу посту. Не подибуємо в сій добі й чогось подібного до соціально-опозиційного характеру болгарського

¹ Матеріал в моїй Історії України-Руси, т. III, вид. 2, с. 403 і дд.

богомилства. Принаймні, не знаходимо якихось значніших слідів того в нашій традиції. В ній наша єрархія, духовенство, церква все виступає незвичайно покійно і навіть припинено супроти князів і уряду, і коли дозволяє собі деяку фронтду супроти боярства і княжних агентів, то робить це під знаком всякої лояльності до особи і уряду свого князя. Се опозиція незвичайно лояльна, яка дуже рідко важиться перенести відповідальність за надужиття агентів на саме джерело влади — на князя.

З другого боку, розповіджені в наших джерелах факти виявляють повну несамостійність церкви та її незвичайну залежність від княжого двору і уряду. Князі не в'яжуться в способах репресій проти яких-небудь неприємних їм інцидентів в церковнім житті (гнів Ізяслава на печерян за постриження деяких з його дворян, утеча Антонія до Чернігова після повороту Ізяслава, арештування ігумена Івана Святополком і т. і.). Духовенство ж у своїх виступах проти особливо неморальних вчинків княжих, які занадто вже ображали суспільну опінію, все незвичайно здержливе. А такі сторони княжого життя, які рішучо розминалися з церковною мораллю, але не йшли проти «духу часу» суспільності, воно за краще вважало таки й зовсім промовчувати.

Та ж здержливість і замовчування дражливих моментів характеризує духовенство і в відносинах його до владущих, двірських та боярських верств. Розуміється, як проповідники релігії милосердя і гуманності, репрезентанти нової віри, духовні не могли цілком ігнорувати занадто вже різких, просто-таки кричучих сторін життя, які будили невдоволення і в людності. Ми знаходимо інтересні виступи проти страшенної лихви, яка нищила економічно слабших в періоди економічних криз та переводила їх на становище невільників (се було, як відомо, приводом до повстання в Києві, в 1113 р.). Читаємо поради відстати від лихви або принаймні вдовольтися нижчим процентом. Єсть кілька порад милосердя в відносинах до рабів і закупів, особливо різкі засуди великих викупів, які хазяї вимагали від рабів і закупів, що викупались на волю («ізігойство»). Я свого часу з можливою старанністю вибрав такі елементи соціального протесту з нашої оригінальної чи бодай притертої в нашім уживанні письменності¹. Вони дуже цінні і цікаві, при загальній сірій безбарвності нашого письменства в соціальних питаннях, як ілюстрації (властиво — натяки) тяжкого становища ниж-

¹ В т. III, вид. 2, с. 390 і дд.

чих верств під час економічної і соціальної кризи, яку переходило особливо українське Подніпров'я в сих часах. Се згадки про тяжкий процент, що, мов «змія», дракон, пожирає убогих нещасливців — «окояяних» бідаків; про багатів, які пильно додержують постів, стримуються від м'ясної поживи, але «поїдають плоть братню», «ріжучи жили і колючи тяжким ножем лихоїмання неправедної мзди тяжкого різу» (проценту). Образи рабів, доведених до розпуки тяжкою працею і нуждою, в воду «вмещущихся и отъ овоихъ рукъ поправившихся отъ насилія», що самогубством покладають край своїй неволі. Постаті князів, які лицемірно умивають руки від злочинів і немилосердностей, яких допускаються їх тивуни та волостелі.

Але сі рідкі виїмки тільки підчеркують ту загальну, як я сказав, соціальну безбарвність нашого старого письменства, тенденцію духовенства обминати дражливі соціальні теми, неприємні для владущої верстви — сих опікунів і кормителів церковних, а обертатись в сфері мотивів соціально індіферентних: захвалювань посту, молитви, щедроті до церков божих.

Навіть той соціально-революційний зміст, який містить в собі християнська доктрина рівності й спільності, воно не розвивало, а скорше нейтралізувало своєю проповіддю покори, послуху, пасивності перед невідомою божою мудрістю й її справедливістю, яка виявить себе як не на сім, то на другім світі. Основною нотою церковної проповіді і письменності все зіставалась пасивна покора і резигнація, а не боротьба з світовою кривдою за кращу долю на землі.

Інтересно, супроти сього, було б почути голос тих проповідників народного християнства, що заносили на Україну богумильські та всякі інші еретичні ідеї про демократичного Христа, ворога багатих і приятеля бідних, про панування в світі злої сили, котра відсунула на далекий план доброго Бога, і т. д., котрих відгомони ми знаходимо потім в усній словесності. На жаль, в писаній літературі ми не чуємо сього голосу: вона зоставалася весь час в руках представників офіційної, високої церкви, виключно або настільки переважно, що еретичні голоси до нас не дійшли чи, принаймні, досі не викриті в нашім письменськім запасі (застереження, котре треба завсіди пам'ятати, коли чогось не маємо в нашім матеріалі, — я не буду повторяти його більш, раз підчеркнувши його перманентність).

Освіта і школа, їх рівень. Який ще круг захоплювала ся письменність і літературна творчість, диригована ера-

хічними і церковними кругами? Як широка була верства, котра працювала на тім полі, і та публіка, котру вона мала на оці і до котрої зверталась?

Се питання тісно зв'язане з питанням про організацію освіти і навчання, школи й її рівня — питанням багато дискутованим і досі не приведеним до повної ясності.

Великого баламутства в сій справі наробили екстравагантії російського історика XVIII в. Татищева, що між різними додатками повсаджував у свій літопис також і багаті звістки про організацію шкільництва і виховання в душі тих ідеалів, які йому, синові просвіщенного віку, уявлялись по сьому питанні. Очевидно, по його гадці, мали вони служити на заохоту сучасного громадянства в сім напрямі і в докір усяким старовірам, противникам просвіщенних реформ. Так з'явились відомості про князів-меценатів, прихильників просвіти і релігійної толеранції, про школи при єпископських кафедрах і княжих дворах, з наукою різних мов для хлопців і дівчат, і т. д., і вони настільки до смаку припали пізнішим історикам, що література дуже довго не могла попроситись з ними, не вважаючи на явну неавтентичність і тенденційність сих звісток. Навіть після убивчої критики сих татищевських «відомостей», даної Голубінським в його «Історії русскої церкви», 1880 р., все-таки знаходились, і то навіть серйозні і критичні дослідники старої культури, як Пипін, які не рішаються попроситись з сею приємною фатаморганю і силкуються zostавити за нею бодай якесь значення традиції, «преданія». Але нема що робити, таки треба собі сказати всю правду в очі, що під сими звістками не лежить ніяка традиція — се не більше як своєрідний фальсифікат XVIII в., тільки доволі зручно вложений до літописної перспективи.

З другого боку, як то часто буває, Голубінський, виступивши проти сеї татищевської містифікації, не стримавсь, щоб не перегнути палицю в противний бік, і з усім своїм полемічним запалом став доводити незвичайно низький стан освіти в старій Русі, котра, мовляв, ніколи не могла піднятись над рівнем простої «грамотності». Виїмок він робив тільки для часів Володимира — Ярослава, з огляду на Іларіонове «Слово», котре він оцінював незвичайно високо, і воно навіть в його очах являлось безсумнівним доказом високого рівня тодішньої освіти, організацію котрої, зрештою, засвідчили літописні звістки про примусове набирання дітей до шкіл Володимиром і Ярославом. Ся рішуча, аподектична оцінка, подана з тою категоричністю, якою визначалась вся праця Голубінського, дійсно оригі-

нальна мішанина тонкої наукової аналізи з семінарським аподектизмом, як її охарактеризував один з дослідників, зробила враження. Для багатьох і на довгий час стало свого роду добрим науковим тоном настоювати на сій безжалісній оцінці, не вважаючи на її суперечність з свідцтвами, правда, не дуже безпосередніми, але все-таки доволі проречистими, які недвозначно свідчили про те, що «грамотність» зовсім не була мірою сеї старої освіти не тільки в часах Іларіона, але так само сто і двісті літ пізніше, як се вказав я ще в своїм першій начерку культури і освіти Київської Русі (1891), в самім розгарі перших вражень від критики Голубінського, і розвинув ширше в пізніших працях.

Опубліковане в 1892 р. посланіє митроп. Кліма, 1140-х років, де він якраз виступав проти людей, що в тих часах хотіли взяти за міру освіти і богословського приготування таку просту «грамотність» і очитання в святім письмі, а посилавсь на високий рівень кафедрального київського духовенства, ясно довело помилковість песимістичних виводів Голубінського. Сам він під кінець життя, коментуючи Климові заміти, мусив се признати: прийняв, хоч і в доволі ухильчивій формі, існування вишого рівня освіти в XII—XIII вв., ніж яке припускав давніше, але все-таки старався звести до можливо найменших розмірів се цікаве свідцтво.

Воно ж цінне власне тим, що виводить перед нами не поодинокі світочі ерудиції й літературної школи, як Іларіон або Кирило Турівський, які дійсно могли вважатись за появи виїмкові, цілком відокремлені, а характеризує загал київського митрополітанського духовенства — ту вищу інтелігентську верству, котра в очах м. Кліма мала служити взірцем і нормою сучасного душпастирства. Клим відповідає на посланіє пресвітера Фоми, який дорікнув Климові за його пусту амбіцію — бажання пописуватись своєю книжною мудрістю: «філософ ся творя», удаючи з себе філософа, як висловивсь Фома. Добачив він се в Климовім посланію до кн. Ізяслава, де Клим покликавсь на поганських античних письменників («от Омира, от Арістотеля и от Платона») та пускавсь на символічне («прѣводне») толкування біблійних текстів. Проти виводів Фоми, що посилавсь на загальнопризнані авторитети в християнськім учительстві, як, напр., свого учителя Григорія, що ніколи не запускавсь в символічні толкування, Клим сміло заатакував його тезою, що без символічних толкувань взагалі неможливе душпастирство: «Я не знаю, як ти можеш руководити поручені тобі душі», — заявляє він, наво-

дячи ряд місць св. письма, які, по його гадці, дістають свою правду тільки при алегоричнім толкуванні, і без церемонії признає Фому і його учителя Григорія, при всій його святості, простими грамотіями, які не досерли до дійсного научання. «Григорій, як і ти, знав альфу і віту, і всю грамоту 24 слів, але послухай но ти тут людей, про котрих я можу сам посвідчити, що вони знають на альфу не сто, а двісті, триста, чотириста [слів], і так само на віту».

Згадка про двадцять чотири букви грецького альфавету показує, що тут іде мова не про науку слов'янську, як доводив Голубінський у своїм толкуванні сього тексту (дуже ціннім, зрештою). Говориться про знання цілих соток прикладів, паралелів, синонімів і т. д. на кожную букву азбуки, так званих «схед», що були вищим ступенем сучасної граматичної й риторичної грецької науки. От як Анна Комнена описує в біографії свого батька науку дітей в заснованій ним захоронці для сиріт (в другій половині XI в.): «Сидить учитель, і наоколо нього діти,— одних він питає з письма, інші пишуть схеди — орфографію слів». Інший сучасник так описує порядок візантійської науки: спочатку вчать ся елементам букв, потім складам, далі вчать ученика по підручниках Діонісія і Теодосія [елементарній граматиці], потім він читає поетів, нарешті, береться він за схедографію і по довгій науці доходить справжнього граматичного знання.

І так ті книжники митрополітанського кліросу, на котрих посилається Клим як на справжніх представників сучасної освіти, се були люди, що пройшли вищу школу грецької мови, вповні володіли граматичним знанням, яке було вінцем сучасного вишколення, літературного і теологічного (сі два поняття були тоді нероздільні). Могли вони на пам'ять до кожного слова навести силу прикладів, глос, толкувань і т. д. Для всього сього потрібний апарат був тільки в грецькій мові, для слов'янської його не було ще, і тому також не може устоятись гадка Голубінського, що тут мова може йти про граматичну школу слов'янську, а не грецьку.

Грецько-українські стичності в сій добі ішли поволі на убуток, а не на приріст, і тому засвоєння грецької мови, граматичного і риторичного вишколення з часом давалось не легше (як часом думають), а скорше тяжче. Можна собі уявити, що століття раніше, за часів Ярослава й Іларіона, коли зломлена була печенізька сила, а українська людність на чорноморським побережжі не була ще розпорована так немилосердно, як потім,— мусили бути великі українські колонії й по грецьких містах Криму й Малої

Азії, й навпаки — грецькі колонії по більших містах України. Вони мусили утримувати живі й постійні зносини з візантійськими й полудневослов'янськими краями, і українські «спудеї» і всі «жаждущі учення» без труда знаходили собі учителів на місцях або мандрували по тих грецьких культурних огнищах, де могли досягнути просвіти: засобів для довершення своєї освіти, книжних запасів для «почитання», «списання» і перекладу. В середині ж XII в., після половецької руйни кінця XI в., і ще більше — в другій половині XII в., се все стало далеко тяжче. Тим не менше, як мусимо міркувати з Климової згадки, українська ерархія докладала старань до того, щоб мати кадри освічених людей, які пройшли вищу сучасну школу.

Поки церковне життя України не було зломлене до решти, що в Східній Україні сталось тільки в другій половині XIII в., потім як митрополити закинули свою резиденцію, а в Західній Україні з другої половини XIV віку, по польській окупації, ся тенденція до вищої освіти все мусила жити і по хвилях занепаду, мабуть, поновлялась з новою енергією при поліпшенні зовнішніх умов життя.

Супроти сього ні Іларіона з Кирилом, ні тих різних, ближче нам незвісних анонімів XII—XIII в., які виявляють у своїх творах втаємничення в секрети «риторських плетеній» та «пръводних толковань», не можемо вважати виїмками чи «геніальними самородками», яким дивні припадки давали змогу зачерпнути дещо з «криниць премудрості». Мусимо дивитись на них, навпаки, як на типових представників сучасної вищої, риторичної школи, котрі з більшим або меншим талантом переносили на культуру українського слова «граматичні» методи й «ізукрашення словесні», дані візантійськими взірцями і учителями.

Розуміється, се була розмірно невелика меншість в загальній масі грамотіїв, котру різними дорогами творили практичні потреби життя. Запотребування в людях письменних було велике, не тільки для справ церковних, але і для практичного діловодства. Вже кілька століть секрет букв став в конкуренцію з тими карбами, «чертами і різамми», як їх зве чорноризець Храбр, що практикувались у всякого роду рахунках перед тим та вживались серед безписьменної людності й потім, аж до наших часів (як «раваші» гуцульських вівчарів). З тим попит на писарів і рахунковців в адміністрації княжій, в господарстві боярським, в діловодстві купецьким мусив наростати дуже швидко, мабуть, ще задовго до Володимирової християнізації. З записок і такс «Руської Правди» бачимо, що писар ра-

хунковець, «метальник», був неодмінним товаришем княжих мужів, які їздили збирати вири і всякі дані на князя.

Поруч того, теж здавна, були потрібні люди для роботи, так би сказати, секретарської. З другого боку, розмноження церков і монастирів вимагало великих мас книг для богослуження, для читання в церквах, трапезах і т. д. Тодішне списування вимагало багато часу і праці, і можемо собі уявити, скільки рук мусило займатись виготовленням хоч би найпотрібніших книг на сю потребу. Велика кількість перекладної літератури, яка заховалася до наших часів не вважаючи на всі несприятливі умови як мала частинка того, що існувало у нас на Україні в старих часах, також дає поняття про те, в яких широких розмірах велась робота перекладна, скільки вона займала людей при тодішній графічній техніці. В великій, навіть переважній частині була вона зроблена на Україні, бо болгарські джерела, які збагатили книжний запас в добу Володимира, скоро вичерпались надовго, наслідком страшної руїни, яка впала тоді на Болгарію.

Літописна традиція веде се розмноження письмених людей від Володимирових та Ярославових часів. Київський літописець оповідає, що Володимир, охрестивши киян, «нача поимати у нарочити чадї дѣти и даяти на учение книжное». Голубінський звернув свого часу увагу, що тут говориться про дітей «нарочитої чадї», вищих верств суспільності, отже ці заходи Володимира мали на меті не просте приготування церковників, які, мовляв, виходили не з вищих, а з нижчих, навіть невільничих верств (бо й на Русі бачимо сей звичай, що багаті люди давали в науку своїх хлопців і посилали їх на священня, щоб мати своїх священників, двірських та сільських). Мова йде, очевидно, про заходи коло культурного виховання вищих верств, наділення їх засобами візантійської освіти й книжності, а також виховання освічених людей для політичної діяльності, потреб княжого двору і вищої єрархії.

Про Ярослава новгородська звістка, захована, щоправда, тільки в пізніших компіляціях, але щодо своєї автентичності не підозріла¹, згадує, що приїхавши до Новгороду, він зібрав з-поміж дітей старост і попів триста душ і звелів їх «учити книгами».

Ці звістки про масові забирання в науку дітей, практиковані часами навіть проти волі їх сім'ї («матері плакались по своїх дітях, наче по мерцях, бо ще не утвердилися в вірі»), ясно вказують на широко ведене колективне

¹ Див. Історії України-Руси, т. III, вид. 2, с. 90—1.

научання, то значить своєрідну організацію шкільну, бо научання індивідуальне, поєдинче, теж, очевидно, практиковане поруч того, не могло вистачати там і тоді, де відчувалась потреба в приготуванні більшого числа письменних, вишколених людей чи то для потреб чисто практичних, чи то для завдань більш ідеального, релігійно-просвітного характеру.

Без сумніву, майже кожний більш письменний, проворний двірський священик чи інший грамотій учив дітей свого пана і охочих хлопців з сусідства, і се було одним з найбільш розповсюджених джерел, де діставали перші початки свого книжного знання молодики, з котрих багато й зоставалось при тих перших початках. Але в більших культурних центрах, на княжих дворах, при єпископських кафедрах і більших, «соборних» церквах, також при монастирях існувало колективне научання, шкільне, того роду, як описана Анною наука в Комненовій захоронці, або навіть ще вищого, котрому взірцем служила царгородська державна академія: колегія, зложена з кількох професорів, під управою свого ректора. В часах Володимира ся академія була в занепаді, але при організації місії на Русь, в 860-х рр., вона могла послужити взірцем для організації чогось подібного і в Києві, а після свого відродження в середині XI в. знов могла служити митрополитам і єпископам, які приходили до нас з Царгороду, прикладом для урядження подібних науково-просвітних колегій, хоч би й недосконалих і менш забезпечених в своїм існуванні.

Кінець кінцем, мовчання наших агіографічних і літописних пам'яток, яке відіграло сильну роль в скептицизмі Голубінського і прихильників його теорії, розуміється, остерігає нас від занадто буйних і оптимістичних фантазій в сім напрямі. Але сі джерела настільки взагалі фрагментарні й скупі на всякі відомості з внутрішнього життя, так мало взагалі дають матеріалу про приватне життя старих людей, що їм мовчання про місця і способи научання не може бути підставою для яких-небудь особливо песимістичних виводів в дусі Голубінського. Існування в житті широкої потреби в письмі, з одного боку, велика письменська спадщина і цілий ряд творів всякої марки — з другого, як я вже вказав, велять нам бути більш оптимістами, ніж песимістами на пункті старої освіти, книжності й шкільництва.

При митрополії, при більших княжих дворах і двірських церквах, при владичих кафедрах, при значніших монастирях мусили бути певного роду наукові інститути — бібліотеки, заложені князями-книголюбамі, такими як

Ярослав, що, по словам літописця, збирав «писців» і «многоты книги списав положи в церкви св. Софьи», як його син Святослав, внук Мономах, правнук Святоша-Микола¹ або пізній Володимир Василькович Волинський, котрого розкішні книги з таким замилюванням описав його літописець. Мусили існувати такі учені колегії, яку згадав випадком в своїм посланію Клим. Школи на візантійський взірць, під завідуванням «дідаскалів» і «маїстрів» (терміни сі зіставили досі свою традицію — в великоруській назві «мастера», маїстра для старосвітських учителів письма, і в буковинськїм даскалі — дяку, тим часом як східноукраїнський дяк-бакалар носить пізній західний ученій титул бакалавреата).

Свого часу я начеркнув ті цикли науки і освіти, котрі мусили відповідати різним потребам старого життя². Мінімум, потрібний для тодішнього попа і дяка, — се була наука читання. Акти пізнішого володимирського собору 1274 р., які, так би сказати, дають суму осягненого практикою попередніх століть, не вимагають від кандидатів священничого стану більше понад те, «аще грамоту добръ свѣдять». Не більше зрештою вимагалось і в тодішній Візантії. Величезна більшість учеників приватних і публічних на тім і кінчили свою науку, коли навчились читати. Кандидати на церковні посади доповняли решту практикою при церквах перед посвяченням; для побожної людини знання читання виставало для потреб його побожності.

Другим степенем науки було писання і рахування, потрібне для тих, хто спосібивсь на писаря-метальника, на діловода чи списателя книжного (що теж було не согіршим ремеслом). Різні рахунки в великих цифрах, в десятках, сотках, тисячах і мільонах, котрі заховались до нас в різних пам'ятках як певного роду трюки рахункового майстерства, напр., рахунки приплоду різної худоби, зроблені для штуки різними рахунківцями, в ширшій редакції Руської Правди, або «ученіє числа всѣхъ лѣтъ», написане новгородським дяконом Кириком (число днів від початку

¹ Про сього мецената нашої старої книжності мало пам'ятається. «Інок Феодосій», що на його бажання взявся «от грѣчьскаго словѣнскы прѣложити» «епістолю» папи Льва до патріарха Флавіана, в передмові згадує, як сей «кир Николай» «не всхоть отець своихъ свѣтыи власти отцвитающия, но маринуу благую и богохвалную часть избра, не тако инѣхъ вещь прілежа якоже ползующихъ себѣ же і инѣм» — із сих мотивів понудив його до сього перекладу (Чтенія моск. 1848, VII). А. Патерик згадує його бібліотеку, яку він лишив монастиреві: «суть же и книги его многы и до нынѣ».

² Історія України-Руси, т. III, вид. 2, с. 456 і дд.

світу по день списання, в 1136 р., вираховане зовсім вірно), дають нам покажчики тодішнього арифметичного знання, якого можна було навчитися в тодішній школі: чотирьох операцій, знайомості з дробами і т. д.

Ще дальшим ступенем було учення чужих мов. Мономах ставить своїм дітям в приклад свого батька, який «хоч дома сидів, а вивчився п'яти мов — за се честь від інших земель». Отже, не тільки ті купці й фактори, що їздили по чужих землях, вважали потрібним вчитися їх, — се, як бачимо, розуміється само собою. На місцях теж повинні були бути люди, призначені для зносин з приїзжими чужоземцями, які для підтримання «честі» свого уряду і землі повинні були вміти з ними розмовитись. На першій місці, очевидно, стояло знання мови грецької, потрібне для політичних і єрархічних зносин, для перекладу грецьких творів, для розширення свого знання поза круг перекладної літератури. Кафедральні школи, про котрі ми говорили, очевидно, своїм спеціальним завданням і честю вважали можливо глибшу і ґрунтовнішу науку грецької мови — і сю мету справді досягали. Існування поміж старим перекладним письменством багатьох дуже добрих перекладів показує, що між духовенством і «писцями», які займалися книжною справою, було багато людей, які знали і розуміли грецьку мову дуже солідно.

На другім місці, особливо для перших століть, X—XI, мусимо поставити учення мови варязької й поруч неї латинської. На жаль, Мономах не догадався вчислити решту мов, які знав його батько: чи була се мова половецька, чи горішньонімецька, угорська, чи жидівська і арабська? В різних часах, в різних частях України ці мови мали свою більшу і меншу рацію, і, як бачимо, люди старались їх навчитись¹.

Вінцем освіти й образования було присвоєння і опанування правил риторичного, поетичного стилю і віршування, якого доходили на взірцях грецьких, мабуть, і вправах також грецьких (як в пізнішій українській школі — в латинських). Як ми бачили з вище наведеної візантійської звістки, для сього вправлялись в читанні поетів

¹ Перший видавець Мономахової Науки Мусін-Пушкін, що віднайшов її, найбільш правдоподібними мовами вважав: грецьку, латинську, німецьку, угорську і половецьку. Сухомлінов, аналізуючи сю звістку, вказав, що знання власне «п'яти мов» традиційно вважалось верхом знання і здібності: так писали про Орігена Александрійського, про Карла Вел., що вони знали п'ять мов. Можливо, що за такою традицією йшли й у нас світські й грецькі педагоги (Всеволод бо був сином грецької царівни), які дбали про те, щоб їх ученик умів п'ять мов, і можна думати, що таке педагогічне правило прикладалося й частіше.

і інших взірцевих творів і вчили напам'ять різні глоси, паралельні вирази, поетичні вислови і т. д. Вивчені таким чином правила і елементи потім прикладались до різних вправ чи творів в місцевій літературній мові, яка виробилась в київських літературних кругах X—XI в.

Завважу, що ця літературна київська мова досі не вистудійована конкретно: скільки вона взяла від болгарських писань, принесених за Володимирової доби, наскільки вона свідомо відступила від неї, який вплив мали на неї пам'ятки інші, напр., зах.-слов'янські. Питання її відносин до місцевого діалекту і до інших діалектів українських і неукраїнських теж не розв'язані вповні. Як вповні правдоподібні тези приймаються отсі гадки, що київські книжники свідомо старались уникати діалектичної закраски і зберігати в мові можливість близькості до болгарських пам'яток. Але група київських пам'яток або таких, які найвірніше віддають київський стиль і письмо XI в., все ще не уставлена твердо. Філологія щойно недавно з бідую відборонила від сугестій про неукраїнський київський діалект, наслідком котрих київська книжна мова являлась чимсь таки зовсім нереальним і загадковим, але тільки-тільки починає намацуватись якийсь реальний ґрунт під нею.

Круг старої письменності. З того письменського запасу, який зложився протягом кількавікової праці книжних людей, пам'ятки діловодства, письменства, урядового тощо, пропали для нас майже зовсім. Руська Правда в кількох редакціях, включена в склад канонічних підручників, зісталась майже самотнім взірцем сього стилю, мови, мишлення. Поза тим кілька трактатів включених до київського літопису, кілька грамот галицько-волинських князів, воевод, старост і т. д., ряд котрих розпочинається тестамен-тами Володимира Васильковича, записаними в волинському літописі, але грамоти XIV в. більше належать уже до епохи переходової...

В противність тому найкраще представлена категорія книг богослужбних. Але з погляду історично-літературного се матеріал найменше інтересний. Він дає цікаві вказівки для історії вироблення мови, для діалектології, але з чисто літературного становища се був недотикальний капітал, в котрім не можна було робити ніяких змін. В величезній масі літургічного матеріалу тільки служби місцевим святым давали поле самостійній творчості, на взірець візантійських творів, і з сього погляду пам'ятки сі мають чималий інтерес, але досі мало студіювались.

Але щодо впливу на гадку, уяву, творчість власне те,

що співалось і читалось в церкві, мало шанси проходити найширше в народні маси, відбиватись на чутті, мислі й уяві найбільш вразливих і інтелігентних індивідуумів навіть з неписьменного народу, котрих притягала до себе нова церква. З цього погляду впливу на думку, уяву і спосіб вислову, особливо на пізніший поетичний стиль народної словесності, сі богослужбні взірці досі майже не були предметом аналітичних студій, тим часом вони дали б багато інтересного і для історії культури, і для історії словесної творчості.

В першу чергу перекладені і найбільше були поширені у нас такі богослужбні книги: євангельські тексти на неділі і свята, розложені в порядку календаря (так званий апракос, з которого тільки потім зложено четвероевангелія повного складу), такий же богослужбний апостол, псалтир, парамійник — вибірка з старозавітних книг для церковного вжитку; мінея служебна — молитви і пісні богослужбні, розложені в порядку місяців і днів (відти ж і назва «мінеї» — місячні книги); се збірники християнської гімнології, творів найвизначніших візантійських християнських поетів — Романа, Андрія Критського, Іоанна Дамаскіна. Разом — сі книги вказують ті джерела, відки наша творчість, думка і слово набирали нових форм і мотивів в сих віках. Найстарше служебне євангеліє маємо з серед. XI в. — Остромирове; апостол, псалтир, мінеї — з XI в., без ближчого часу.

За пам'ятками богослужбними йде «книжне почитання» в тіснішій значенні: морально дидактична і релігійна лектура для вжитку індивідуального і колективного. Церковна практика поручала, крім чистого богослуження, давати в святочні дні вірним щось з широкого церковного кругу: житіє святого, історію свята, моральне поучення. Ще більше значення мала практика монастирська: в певні часи, напр. під час трапези, займати увагу монахів побожними і моральними творами, прочитуваними вголос. Вона давала дуже цінну, з погляду розвитку письменності, побудку до списування в монастирі ж, для монастирської потреби, вже готових текстів і до збагачення їх запасу новими перекладами з невичерпаних запасів візантійської патристики.

Для монаха, який мав хоч які-небудь амбіції понад просте прогонування, так само для духовенства світського («білого») і, нарешті, для світських «христолюбців» читання таких творів теж уважалось моральним обов'язком. З усіх тих причин круг такої лектури неустанно підновлявся і доповнявся.

Поруч згаданих вибірок з святого письма для чисто літургичного вжитку, поширювались різні часті Біблії, призначені для читання — четверевангелія (найстарший рукопис з Галича 1144 р.) і повні комплекти Нового завіту, та поодинокі книги або групи книг Старого завіту. Ціла Біблія через свою великість в цілості не була znana, і навіть не знати, чи була вся перекладена: коли збирано комплект Біблії в Новгороді при кінці XV в. і потім у нас в Острозі в XVI в., деяких книг не знайшлося, і їх приходилось доповняти з «толкованих» текстів або перекладати наново. Більш популярне з Старого завіту було п'ятикнижжя і пророки, а історичні книги заступалися звичайно компіляціями, візантійськими і світськими, зробленими на основі Біблії та інших писань (такою світською компіляцією, як далі побачимо, була, можливо, Палея), Але, загалом кажучи, знайомість з Старим завітом була розмірно невелика і не вважалась потрібною. Звісна повість про Никиту Затворника, який «из уст умѣяше» весь Старий завіт: не тільки п'ятикнижжя, але і «суди, царства и вся пророчества по чину», а Нового завіту не знав і не любив, ілюструє се своєю опінією, що се замилювання Никити в «жидівських книгах» уважалось чортівським ділом, і деякі новіші дослідники через те готові були вважати Никиту за вихрещеного єврея або потайного юдаїста.

Досить популярні були толковані книги св. письма: євангеліє, апостол, псалтир, пророки, апокаліпс, і, як одмітив я вище, сі толковані тексти заступали в уживанні тексти оригінальні. Толкування на пророків, переписане в 1047 р. в Новгороді (але звісне тільки в пізніших відписах), належить до найстарших датованих фактів в історії староруської книжності.

З отців церкви перше місце, щодо розповсюдження, займають твори Івана Золотоустого. Найбільше популярні з усеї старої святоотецької літератури, вони своїми ідеями і своїм стилем відбилися сильно на оригінальній дидактичній літературі. Рахують до 200 автентичних слів Златоуста, звісних у нас в передтатарській добі, але в дійсності мусило їх бути далеко більше. Було чимало спеціальних хрестоматій з його слів, як «Златоструй», «Златоуст», «Маргарит», і ще більше збірників мішаних, зложених з слів Златоуста й інших отців, як «Ізмарagd», «Златая цѣпь» і т. і. Деякі перейшли вже готові з Болгарії, як «Златоструй», зложений для болгарського царя Симеона. Багато також оберталось слів, надписаних іменем Златоуста, які йому не належали; між ними було чимало й оригінальних, написаних у нас, або сильно перероблених,

приладжених до місцевих обставин і доповнених місцевим матеріалом.

Дуже популярні, після сього, були слова Василя Великого — «Постническа́я словеса». Григорія Богослова один збірник слів маємо з XI в., другий дещо пізніший, але теж старої редакції, і толкування його поучень Никити Іраклійського. Ще більше, може, ніж ці твори, звісні були слова Єфрема Сирина, спеціально рекомендовані монастирською уставою для вживання в монастирях: з XIII в. заховалось чотири кодекси його вибраних слів під назвою «Паренезіс».

Ще з Болгарії принесені були катехетичні поучення Кирила ерусалимського і Атанасієві слова на аріяні; «Шестоднев» Василя Великого, перероблений Іваном — екзархом болгарським, і ним же переложене «Богословіє» Івана Дамаскіна; «Стословець» (сто моральних правил) патр. Геннадія включений в склад збірника, переписаного для нашого Святослава в 1076 р. «Написаніє о правѣй вѣрѣ» Михаїла Сінкеля (короткий виклад догматів) міститься в Святославовім збірнику 1073 р., включене також в літописну повість про Володимира. «Ліствиця» Івана Ліствичника — високо поважаний в монастирських кругах твір, писується в печерських писаннях.

Далі вкажемо такі речі, як витяги з толкувань на св. письмо Теодоріта Кірського в формі популярних запитань і відповідей. Іполіта римського «Слово о Христі й антихристі». Збірник проповідей папи Григорія Великого (т. зв. Двоєслова). Устави і поучення Федора Студійського. «Пандект» (збірник моральних поучань) Антіоха і «Пандекти» Никона Черногорця: вибрані поучення про християнське і спеціально монаше життя; його ж «Тактікон» — вказівки щодо богослуження і порядків церковного життя.

Крім сих більших, окремо звісних цілостей, багатий і досить різномірний матеріал містився в різних збірниках, котрими заступались повні тексти святоотецьких писань і всяких інших вартісних творів, занадто великих для списання. Звісні збірники Святослава, переписані в 1073 і 1076 рр., служать їх найстаршими, дуже типовими прикладами. Перший з них списаний якимсь «діаком Іоаном» з болгарського перекладу, виготовленого для царя болгарського Симеона: в посвятних віршах його ім'я попросту замінено іменем Святослава, в примірнику, призначенім для сього князя. Сей збірник з невеликими змінами був переложений з грецького оригіналу X в. і має характер підручної енциклопедії: «Съборъ отъ многъ отецъ, тълко-

ванія о неразумнихъ словесѣхъ въ еуагелии и въ апо-
столѣ и въ инѣхъ книгахъ вѣкратѣць съложено на память
и на готовѣ отвѣтъ». Се ряд витягів, з різних
джерел, дуже різнорідного змісту: поруч богословських
статей природничі (св. Епіфанія про 12 дорогих каменів і
їх прикмети), гігієнічно-магічні (що їсти і чого не їсти
котрого дня), метрологічні, хронологічні, Георгія Хойробо-
ска «о образѣхъ» — про риторичні фігури і т. д.

Другий збірник переписаний «рукою грішного Іоанна»,
мабуть, того ж самого, що й попередній, з цікавою помі-
тою: «избрано изъ многихъ книгъ княжьихъ», має харак-
тер більш одностайний. Се вибірка морально-дидактичних
статей. Він розпочинається згаданим вище «Словом нѣ-
когого калугера о четьи книгъ», за ним «Слово нѣкогого
отца къ сыну своему», «Наказаніє богатимъ», «Слово еже
православну вѣру имѣти» і далі такі речі, як св. Василя
«Яко подобаєть челоуѣку быти», Ксенофонта «Наставле-
ніє дѣтемъ своимъ», «Афанасьєвы отвѣты противу напи-
санныхъ вопросовъ», «Стословець» патр. Геннадія, «О же-
нахъ злыхъ и добрыхъ» і т. д. Твори переважно анонімні
або надписані довільно різними іменами св. отців; похо-
дження їх не просліджено, і висловлялись гадки, що серед
них можуть навіть бути вже й твори місцевих книжників.

З часом на нашій ґрунті все більше складалось таких
збірників — дуже різнорідного змісту. Поруч автентичних
писань попадало туди багато псевдоепіграфів, творів ано-
німів, надписаних іменами славних отців, в тім числі й пи-
сання оригінальні або сильно перероблені на місці і за-
крашені місцевим колоритом. Під іменем якого-небудь
шановного отця церкви або ще більш загальним титулом
«Словес св. отець», «Слова от книг» і т. д. такі оригінальні
і піворигінальні твори мандрували і затирались в масі мо-
рально-дидактичної літератури.

Особливий, дуже популярний тип таких хрестоматій
становили збірники коротких дидактичних афоризмів, слів
і казусів, зачерпнених не тільки з християнської й біблій-
ної літератури, але і з старшої, античної традиції. Такі
короткі вибірки містяться в складі Святославового збір-
ника і в інших колекціях, але бували й більші збірки, на
взір популярної візантійської антології «Пчола» (Меліс-
са), що своїм перовзором мала вибірки Максима Ісповід-
ника, зроблені з письменників «наших і зовнішніх» (по-
ганських) в VII в., і надписувалась потім його іменем,
навіть в пізніших редакціях, які, властиво, дуже мало
мали спільного з тими Максимовими вибірками (в оригі-
нальнім своїм вигляді навіть не захованими). В такій

пізнішій редакції (XI в), розділений на 70 розділів, в кожнім по кількадесять і до ста афоризмів і анекдотів з св. Письма, християнських писань і античних письменників, «Пчола» прийшла і до нас, навіть минаючи Болгарію, як думають, була переложена безпосередньо нашими книжниками¹. Звісні тепер копії, правда, не старші від XIV віку, але цитати з такої одомашненої «Пчоли» добачають в наших старших пам'ятках, напр. в Київському літописі під р. 1189 і в інших писаннях кінця XII в.

Такі збірки мали чимале культурне і літературне значення. Вони хоч трохи розширяли круг тем наших старих книжників та їх світогляд поза межі церковного писання, підсували їм взірці, форми і гадки, а при тім давали змогу повеличатись при нагоді цитатами з різних християнських і античних письменників, котрі вони знаходили в таких збірках. Так, мабуть, і митр. Клим писав Ізяславу «от Омира, от Арістотеля й от Платона», автор Галицького літопису зацитував з іменем Гомера афоризм, що фігурував, мабуть, теж в такій антології з іменем старого поета: «О лєсть зла єсть, якоже Омиръ пишеть: до обличенья сладка єсть, обличена же зла єсть,—кто в ней ходить, конець золь приметъ! о злѣе зла зло єсть!»

Слідів безпосередньої знайомості з античною літературою в нашім старім письменстві й школі не помічаємо. Окрім афоризмів, взятих з других і третіх рук до різних антологій, наші книжники знали, правда, більші збірки сентенцій, вибраних спеціально з того чи іншого автора, як, напр., «Мудрість Менандра», вибірка афоризмів з комедій славного атенського драматурга IV в., сентенції Епіктета, з християнським коментарієм, звісні в однім кодексі XIV або XV в. Але про дух і стиль античної літератури ці сентенції так же мало давали поняття, як і вибірки з Арістотеля, включені до діалектики Дамаскіна, що зайшла до нас, як згадуються, в сербським перекладі. Та й і ці далекі відгомони античної традиції, як бачимо, були досить мало поширені.

Інший популярний тип хрестоматій, дуже плідний в своїх впливах на розвиток нашого оригінального письменства, становлять т. зв. «Прологи». Основою їх послужили візантійські менології або сінаксарі (назва «пролога» явилась через те, що на початку таких збірок стояла звичайна передмова, «пролог», і у нас її прийнято як титул сих збірок. Грецька назва сінаксар пішла від слова *synaxis* або

¹ Підставова праця: М. Сперанскій, *Переводные сборники изречений въ славяно-рускомъ переводѣ*, 1904.

супах — сходи́ни вірних поза богослуженням, на котрих, звичайно, читалась якась повість про життя і подвиги святих, яких пам'ять того дня святкувалась. Збірники таких оповідань, переважно коротких, і звались сінаксарами, а що з них складались згодом збірки, розложені по дням місяців, то звідси й пішла назва «менологія» («місяцеслова»). На нашім ґрунті вони залюбки перероблялись і доповнялись різним місцевим матеріалом: життями місцевих святих, поучаннями і повістями, чим-небудь зв'язаними з святими того дня або подіями, зв'язаними з сим днем (побудування церкви, перенесення мощей, смерть якогось святого, що, мовляв, сталась того дня). Таким чином, сі «прологи» грали важну роль в історії культури і словесної творчості не тільки як популярна лектура, що мала великий вплив на думку й ідеологію тодішньої людини, але й як взірці і побудка до письменної творчості за даними прикладами. Таке проложне письменство дуже було значне, бо взірці, давані прологом, визначались здебільшого нехитрою конструкцією і не вимагали великих літературних засобів. Уже з кінця XII і XIII в. маємо кільканадцять копій таких збірників, щоправда, переважно фрагментарних, вже доповнених місцевим, староруським матеріалом. По прикметам мови і сим доповненням вони і вважаються продуктом староруським: полудневослов'янських редакцій без додатків східнослов'янських досі таки й незвісно, і тому висловлений був здогад, що пролог відразу, при перекладі, зроблений в Царгороді в XII в. руськими і болгарськими книжниками, був доповнений східно- і полудневослов'янським матеріалом¹. Тому що в основі слов'янського пролога лежать грецькі редакції не раніші кінця XI в., його появу кладуть на XII вік. Найстарший кодекс одні датують р. 1262, інші — 1192.

Аналогічний характер має «Мінея четья», розложена по місяцям збірка житій. «Четьєю», «читальною» вона зветься для відміни від мінеї, призначеної для вжитку літургичного. Але вона звичайно містить твори ширші, більш літературні: се не короткі слова, як у «Пролозі», а цілі життя, з додатками чудес, молитов і служби сьому святому чи празникові. Копії дуже старі, очевидно, прийшли вже готові з Болгарії. Супрасльський рукопис, що містить частину збірки на місяць березень, належить взагалі до найстарших рукописів. З кінця XI в. звісні три датовані копії — р. 1095, 1096 і 1097 (вересень, жовтень і падолист),

¹ Див. Соболевського Матеріали, с. 176; Сперанского Ист. лит., с. 202.

списані для одного новгородського монастиря. Дослідники переконані, що в XI в. була на слов'янській мові «Мінея четья» на цілий рік.

Се переходові типи між згаданими збірками переважно морально-дидактичного святоотецького матеріалу і т. зв. «патериками», більш систематичними збірками про пустельників і подвижників певних місць, дуже популярними в монастирських кругах і дуже важними в історії нашого письменства, тільки й досі не обслідженими скільки-небудь основно. Взірцем і підставою їх послужили головню дві збірки: т. зв. Лавсаїк — збірник оповідань про єгипетських анахоретів, списаний для Лавса, візантійського вельможі Палладієм Геленіпольським, в V в., і «Лімон», або «Лімонар» («Лука»), інакше Сінайський Патерик, збірка оповідань про монахів палестинських, сірійських і ін., списана при кінці VI в. Іоаном Моском, палестинським монахом. Вони дали початок різним компіляціям, які в нашій старій традиції носять назву Патериків Скіфських, кількох редакцій. Був звісний також т. зв. Патерик Єрусалимський і Патерик Римський — перерібка діалогу про римських святих папи Григорія Вел. Взагалі ж слов'янські патерики, звісні в великим числі копій, почавши з XI в., досі протудійовані, на жаль, дуже мало, — так само, зрештою, як і їх грецькі первовзори, тим часом в історії літературних мотивів вони мають чимале значення.

Сі оповідання займали уяву читачів елементами чудесного, фантастичного, романтичного, прийнявши в себе багату спадщину геленістичного роману і казки з її різномірними складниками, вони послужили одним з тих джерел, з котрих розлилась нова, середньовічна хвиля відновленої міфологічно-демонологічної творчості. Даючи побожні, церквою усвячені і поблагословлені паралелі до народної усної казки і саги, вони стали все ширше проходити в усну творчість, як побачимо нижче, запліднювали її новими мотивами, а з другого боку, в книжних кругах викликали бажання і проби на взірець сих церковних легенд, навіть їх фарбами і деталями, описувати життя, пригоди і чуда місцевих прославлених своєю святістю, подвигами чи своєю побожною смертю подвижників і героїв.

Таку ж ролю взірців української агіографії відіграли також окремі житія особливо популярних святих, як повісті про Миколая Мірлікійського та його чуда, звісні аж в двох редакціях, житія Антонія Вел., Сави Освященного і Євтимія Вел., використані Нестором в житії Феодосія печерського, житіє Євстафія Плакіді, зацитоване ним в чтенії про Бориса і Гліба, і т. д.

Таким чином, сі повісті про святих і вибірки з історичних книг Біблії можуть уважатись переходом, на один бік, до історичної письменності, на другий — до історичної повісті, в тіснішім значенні, і романа.

Але перше ніж піти в сім напрямі, треба нам згадати ще про одну категорію церковних пам'яток, дуже важну з історично-культурного, а менше з літературного становища, — се збірники канонів церковних, норм права канонічного і світського, головно візантійського. Уже в найстаршій, мефодіївській добі, як свідчить архаїчна мова, був перекладений старий Номоканон з 50 титулами, споряджений патр. Іоаном Схоластиком в VI в. і доведений потім до кінця VII в., що був в загальнім уживанні в візантійській церкві до того, як поширилась новіша редакція, зроблена Фотієм в 880-х рр. З Болгарії сей старий Номоканон був перенесений до нас і заховався в рукописі XIII в. Фотіїв Номоканон, розділений на 14 розділів по головним предметам і тому званий також Номоканонем 14 титулів, з'явивсь у нас, як виводять, в добі Ярослава; він представлений найстаршим рукописом XI або XII в. Синод. бібліотеки. Потім, в другій половині XIII в., була принесена нова редакція Фотієвого Номоканона, з додатком толкувань візантійських каноністів Арістіна, Зонари і Вальсамона; в сербській редакції вона була прийнята на соборі в Володимирі суздальським 1274 р. і з того часу стала офіціальним підручником права.

Сі збірки містили багатий і важний з культурно-історичного становища матеріал: крім самих канонів, соборних пам'яток і вибірок з Біблії, також виїмки з візантійського законодавства, чимало різних літературних творів на різні, ближче або дальше зв'язані, теми (про ересі і еретиків, про книги канонічні і апокрифічні, про релігійні відміни церков). Перенесені до нас, вони доповнялись різними місцевими писаннями канонічного і юридичного змісту (переважну частину юридичних пам'яток ми завдячуємо Номоканонам), а також і творами на політичні теми, про владу, адміністрацію, становище церкви і т. ін. Таким чином, для розвою соціальної й політичної гадки в тих кругах духовної інтелігенції, котрим були приступні сі монументальні фоліали, сі збірки мали значення чимале. На підставі зібраного в них матеріалу складались місцеві компіляції: таке, напр., «Мірило Правдиве», пам'ятка одначе зложена, мабуть, не на Україні.

Перейдім тепер до писань історичного характеру. Згадані вже вибірки з біблійних книг становили підставу, на котрій потім списувалась історія греко-римська і візантій-

ська. Як відомо, наймолодші історичні книги Біблії вводять історію Ізраїлю в обстанову геленістичних держав в часах їх перших конфліктів з Римом, й євангельська історія розвивається в обстанові римської зверхності над спадкоємцями Александрової монархії. Історія «Ромеїв», Риму і Візантії (ромеями, римлянами називали себе візантійці весь час), таким чином, являлась продовженням ізраїльської історії як для візантійців, так і для наших книжників, і ця історична схема стала потім підставою нашої історіографії. Твори візантійської історіографії, які старались продовжувати кращі традиції античні, описуючи сучасні події монографічно, як історичні писання Прокопія, Теофілакта, Льва Діакона, не мали щастя в слов'янських літературах: з них або нічого не було перекладено, або переложене не прижилось і не знайшло поширення. Окремо стоїть переклад історії юдейської війни Йосифа Флавія, яка мала свій вплив в нашій літературі більше як героїчна повість, ніж як взірць історіографії, і ми до неї ще повернемо при іншій нагоді. З історичного ж та історіографічного погляду цінилися, перекладались і ширилися убогі з літературного погляду, але цікаві з того вище зазначеного історіографічного становища всесвітні хроніки, які давали короткий перегляд світової історії, і в нім читач чи компілятор так чи інак знаходив вихідну точку для подій своєї вітчизни.

У нас були напевно звісні переклади всесвітньої хроніки Іоанна Малалі (повний текст її не заховавсь, тільки витяги з неї), Георгія Сінкеля (в скороченні), Георгія Амартола з пізнішими доповненнями, які доводили події до X в., і, нарешті, наймолодша з них (XI в.) — хроніка Константина Манасії, звісна, правда, в кодексах, не старших від XIV віку. Компіляція старозавітної історії, під назвою «Палей» (себто Історії Старої або Старозавітної), була також перекладена, як виводять, не пізніше XII віку. Як хронологічна схема послужила нашій історіографії «Коротка Хронографія» патр. Никифора.

Весь сей матеріал пильно використовувався книжниками, які складали на їх взір свої домашні хроніки. Так думають тепер переважно, що се у нас, на Україні, на взір візантійської була зложена нова редакція «Палей», т. зв. «Палей Толкова» — полемічний твір проти юдаїзму, що з сього полемічного становища розбирав особливо старозавітну історію¹, і т. зв. «Хронограф» — компіляція всесвіт-

¹ Шахматов до кінця дуже енергійно обстоював болгарське походження «Палей», вважаючи її твором першої, Мефодіївської, школи перекладчиків. Але в Болгарії нема сліду сього твору, і тому погляд Іст-

ньої історії з українською. Одна з копій «Хронографа» («архівська» — москов. архів загран. справ), доведена до зруйнування Єрусалима Титом, має замітку, що вона списана з рукопису 1262 р., і присутність в сій компіляції звісток про поганську Литву піддає дослідникам гадку, що зложено її десь у наших сторонах. Автор її користувався, крім Біблії, «Шестодневом», хроніками Амартола і особливо Малалі, історією Йосифа Флавія і закінчив свою компіляцію «Александрією». Нижче побачимо, що автор Галицького літопису, пишучи в 1240-50 рр., користувався таким «Хронографом», де містились якісь уривки з Малалі. Але все-таки ближче час, місце, обставини, в яких зложились сі компіляції, і їх початковий склад, на жаль, все ще застаються невиясненими. Коли буде про се звісно більше, воно дасть інтересне освітлення деяким сторонам нашого культурного життя: кругові відомостей і інтересів та поглядам старої інтелігенції.

Генеалогії народів і огляди їх розселення в біблійних компіляціях і згаданих хроніках світу, з одного боку, коментарії до шести днів сотворення світу, як згаданий «Шестоднев» Василя Великого, відкривали деякі джерела географічних і природничих відомостей. Дуже мізерні з становища дійсного, реального знаття, наповнені різним фантастичним, легендарним і чудодійним елементом, сі оповідання тим більше вражали уяву, підіймали інтерес до сих питань і давали притоку до дальшого розроблювання сих тем і громадження казкового, фантастичного елемента. Як компіляція оповідань біблійних і античних історій про звірів та всяких мандрівних звіриних історій з'являється «Фізіолог», александрійський твір, потім неустанно перероблюваний і доповнюваний, вчасно перекладений в Болгарії, він звідти поширився й у нас.

«Християнська Топографія» Козьми Індікоплевста чи Індікоплова (подорожника до Індії) — проба географічної системи більш «християнізованої» в порівнянні з античними «поганськими» творами, дуже популярна, не вважаючи на свою реакційність з наукового погляду, коли не в цілості, то в частях теж досить рано стала звісна у нас. Уривки

ріна, який уважав її східнослов'янським твором XIII в., узяв перевагу. Але проти його погляду на зміст «Палеї», що вона з початку доведена була до Соломона тільки, як то маємо в копіях коломенської версії, див. виводи Істоміна (Къ вопросу о редакціяхъ «Толковой Палеи». — Извѣстія отд. рус. языка, 1913, 1): він вважає коломенську версію молодшою, а первісну редакцію «Толк. Палеї» кладе на часи Святополка і Мономаха.

її стрічаються в збірниках XIII в., цілість звісна в кодексах XVI в. тільки.

Сі твори служили у нас джерелом для різних псевдоприродничих, фабульозних екскурсів, які стрічаються в різних дидактичних і історичних писаннях, почавши від «Повісті временних літ». Згадане посланіє митр. Клима, яке містить різні натяки на подібні теми, було «істолковане» якимсь ближче незвісним Афанасієм мніхом, розширене різними додатками такого псевдоприродничого змісту, і вони пізнішим читачам були настільки інтересніші Климових гадок, що ся Афанасієва перерібка, звісна в кількох копіях, вигнала з уживання оригінальний текст, і нині ми й не маємо його в первісній формі.

На другу сторону, героїчні та романтичні епізоди і дивні пригоди, які стрічалися в біблійних і хронографічних компіляціях, так само як такі ж епізоди агіографічні, служили переходом до повістєвої, романтичної літератури, досить розвиненої на візантійським ґрунті, де сходились традиції старого геленістичного роману з новішими течіями індійськими й арабськими. Се, очевидно, найбільш інтересна для нас галузь старої перекладеної письменності з огляду на її впливи на оригінальну повістєву і поетичну словесність. Але вона розмірно слабо представлена в нашій писаній традиції, бо не стрічала прихильних відносин з боку церковників, хіба що вміла приодягнути свої твори плащем морально-дидактичного поучення. Так, напр., було з християнською переробкою буддійської повісті про відречення від світа Сіддарті-Будди, переміненої в побожний християнський роман про царевича Йосафата, незвичайно популярний у всіх християнських літературах. Для творів і тем, не замаскованих такою християнською покривкою, шанси сильнішого і ширшого розповсюдження, поза контролем духовенства, давала традиція усна, котрою подібні, а часом навіть ті ж самі теми передавалися в різних варіантах дуже широко. Але і писані редакції їх, розуміється, мають величезний історично-літературний інтерес, і дальші розсліди над кругом писаної повістєвої літератури, яка оберталась у нас в сій добі, пожадані дуже.

Рукописів, старших від XIV—XV вв. сих писань, досі не звісно. Я підношу сей цікавий факт, який дуже яскраво відбиває відсоток рукописів церковного і релігійно-морального змісту: він дуже характеризує нашу книжність та її долю. На підставі пізніших кодексів та різних вказівок викомбінується лише приблизно круг повістєвої літератури, яка оберталася перед сими віками. З значною

правдоподібністю можна приймати існування в нашій добі перекладів отсих повістевих творів:

«А л е к с а н д р і я», переробка псевдо-Калістенового роману, що оповідав фантастичну історію Олександра Великого (він представляється тут сином єгипетського царя, що втік до Македонії і разом з Арістотелем став потім педагогом Олександра). По смерті батька Олександр підбиває не тільки Грецію, а й Рим, на сході воює з різними чудами: песиголовцями, велетнями, пігмеями, велетенськими комахами і т. д., перебуває різні дивні пригоди і вмирає в Вавілоні, згідно з провіщуванням пророка Єремії. На сю основу в різних редакціях нанизувались різні фантастично-героїчні теми, як свого часу на історії Геракла або Одиссея. Одна версія сеї повісті, без сумніву, була звісна у нас вже в XIII в., включена в склад хроніки Малалі, в збірнику 1262 р. Її звуть тому першою або також болгарською редакцією, мовляв переложеною в Болгарії і відти перенесеною до нас, але се болгарське походження її не певне¹. В кожному разі на нашім українським, чи ширше — східнослов'янським, ґрунті ся перша редакція «Александрії» підпала різним змінам і доповненням: сюди були включені різні відомості з Малалі й Амартола, з «Еллінського літописця» і «Пролога», з повісті про Індійське царство, з подорожей монахів до Макарія римського і Зосими до рахманів (див. нижче), з откровенія Методія Патарського про нечисті народи Гог і Магог, загнані Олександром на кінець землі, звідки вони з'являться при кінці світа, і т. д. Так з'явилась ширша редакція «Александрії», включена в «Хронографи».

Але в сім часі з'явилась вже нова редакція, більш християнізована і перероблена в дусі середньовічних лицарських понять. Приймають, що в XIII або на поч. XIV в. вона була переведена на сербську мову десь в західних сербських землях, Боснії чи Далмації, і в сім сербським перекладі скоро стала звісна й у нас, зробилась ще більш популярною і любленою, ніж редакція старша, і дала привід до нових переробок і компіляцій, які відіграли чималу ролю в нашім культурнім житті.

Менш популярна і впливова була «Троянська історія», котра вела свій початок ніби від Діктиса і Дареса Фрігійця, учасників Троянської війни. Її зміст далеко

¹ Про се була спеціальна розвідка проф. Лаврова в харківським збірнику «Почеть», 1908: Він доводив болгарське походження перекладу його орфографією і акцентуацією, але Соболевський в цитованій нижче студії вважає сі докази нестійними й обстоює «руське» походження перекладу.

бідніший і сухіший і не давав уяві читача так багато, як «Александрія». На східнослов'янським ґрунті вона констатується доволі пізно в виді «Притчі о кралехъ», включеної в склад хроніки Манасії (рукоп. XIV в.). Мова «притчі», однак, цілком відрізняється від мови перекладу Манасії, і це показує, що вона мусила з'явитись окремо, раніше ніж в XIV в. Латино-романські елементи її мови дають привід здогадуватись, що прийшла вона звідти ж, що й сербська «Александрія»:

«Девгенієво діяніє», візантійський героїчний епос на тлі візантійсько-арабської боротьби X в. (герой його Дігеній Акріт, син араба і грекині, тому названий «Дігенієм», чоловіком подвійного походження). Він був звісний у нас в двох редакціях: старшій, коротшій, і довшій, принесеній пізніше.

Повість про Індійське царство — один з варіантів західноєвропейських повістей про царство пресвітера Іоанна, перероблених з грецького оригіналу, що сю повість представляв в формі листа до імп. Мануїла (пом. 1180). Припускають, що до нас він прийшов в сербським перекладі з латинського, більш-менше тоді ж і звідти ж, що сербська редакція «Александрії», в склад котрої потім ся повість про Індійське царство і ввійшла.

«Слово о премудрїм Акірі» — візантійський первовзїр арабської казки про царя Сенхарїба з «Тисяча одной ночі»; грецького оригіналу досі не викрито, і в східнослов'янських рукописах сеї повісті нема старшої від XV в. Але вона була дуже популярна, правдоподібна, вже перед тим. Особливо подобались афоризми Акіра, вони стрічаються і в окремих копіях.

«Стефанїт і Іхнілат», візантійська перерїбка індійського циклу звіриних байок, котрих героями виступають два шакали, Щирий і Лукавий, що інтригують у царя-льва; візантійська редакція була зроблена на основі арабського перекладу (переложенного з затраченого перського, пехлевійського тексту), приблизно в XI в., і, правдоподібно, скоро стала звїсна й у нас, хоч копії маємо тільки пізніші.

«Варлаам і Йосафат», згаданий моралістичний роман на тлі життя Будди, зложений з цілої серії дидактичних притч, що доводять марність людського життя й його утїх. Походження його дуже неясне; довго його автором уважали Івана Дамаскіна. Новіші дослідники кладуть сю християнську переробку історії Будди на VII в., але поширюватись в візантійським світі вона почала не раніше XI в., як думають, і, мабуть, не раніше XII в. стала

звісна і популярна у нас. Звісна «Повість къ Василию игумену печерскому», що надписується іменем Кирила Туровського і у всякім разі належить до 80-х років XII в., оброблює одну з Варлаамових притч, одначе з значними відміннями проти грецького тексту і слов'янського перекладу.

«Дванадцять слів царя Шахаіші», розтолковані Мамером Філософом (про сьогосвітну неправду), — повість, правдоподібно, перейнята з перського джерела, як показує само ім'я царя (цікаві паралелі є в осетинських оповіданнях про богатирів-нартів). Найстарший рукопис XV в., але архаїчні прикмети мови вказують на старший, руський переклад.

Посереднім ognивом між сими повістями і побожними легендами і житіями були т. зв. апокрифічні повісті і поеми, себто твори, які свобідно обробляли різні біблійні теми, не в'яжучись канонічною традицією. Поруч невеликих розмірами заміток, які являлись тільки глосами до біблійних текстів, були тут більші, самостійні твори, як книга Адама, книга Еноха, слово Мефодія патарського про початок і кінець світу, откровеніє Авраама, Заповіти XII патріархів, видіння Ісаї, Протоєвангеліє Якова, Євангеліє Фоми, Книга рождества діви Марії, Никодимове євангеліє, видіння ап. Павла, подорож св. Агапія до раю, подорож трьох монахів до Макарія римського, хожденіє Зосими до рахманів, житіє і хожденіє св. отця Нифонта, житіє Андрія Юродивого, житіє св. Теодори — повість про воздушні митарства, і такі інші поетичні й фантастичні твори, дуже слабо зв'язані з канонічною традицією. Вони визначались не раз багатим змістом, яскравими поетичними образами, що сильно вражали уяву і чуття і мали великий вплив на творчість літературну і письменство та глибоко врзалися в усну традицію. На жаль, одначе, історія переходу сих творів до нас незвичайно мало звісна. Чимало апокрифічних елементів переходило в згаданих вище історичних компіляціях. Великий вплив на поширення апокрифічних мотивів мав «Паломник игумена Данила до Святої Землі», поч. XII в., який переказує ті апокрифічні оповідання, що оберталися в усній традиції, в зв'язку з різними пам'ятками і місцями, усвяченими біблійною й євангельською історією. Він заразом ілюструє нам взагалі той процес популяризації апокрифічних мотивів усною дорогою, для котрої паломники і всякі «каліки перехожі» були особливо підходящими посередниками.

З тих апокрифічних творів в рукописнім запасі маємо з XI в. уривок з апокрифічних «Діань ап. Павла і св. Тек-

лі»; до XII—XIII вв. зачисляються такі апокрифічні повісті: смерть Авраама, Ісаїно видіння, Протоєвангеліє Якова, посланіє Пілата до Риму, повість про чудо Афродитіана в Перській землі, хожденіє Богородиці по муках, подорож св. Агапія до раю. Розуміється, се маленька частинка того, що дійсно оберталось у нас в тих віках. Для апокрифів старозавітних головним розсадником стала «Палея Толкова», де їх число з кожною редакцією все більшало.

На жаль, студії сього матеріалу, розпочаті Тихонравовим і Порфир'євим в в.-руській літературі, Ягичем і Новаковичем в сербській, Сумцовим і Франком в нашій, останніми часами якось ослабли. Новий корпус апокрифів, піднятий перед війною Петербурзькою академією, ще не вийшов; заповідається перший випуск під редакцією Яцімирського.

Такий, в головних рисах, був літературний скарб, отриманий нашою церквою і нашим громадянством в старій добі. Велика частина його мусила прийти в готових перекладах, які зібралися в X в. в Болгарії завдяки працям болгарської й моравської місії і потім — роботі місцевих болгарських письменників і книжників доби царя Симеона і його наступників. З упадком болгарської держави і культурного життя з кінцем X і в першій пол. XI в. ся перекладна робота продовжувалась, в XI—XIII вв., в різних культурних осередках силами не тільки полудневослов'янських, але й східнослов'янських книжників, які там пробували. Як такі центри в нашій традиції виступають особливо монастирі Царгорода і Святої Гори (Атоса). В них уже з XI в. пробувало багато ченців і пілігримів з України й інших східнослов'янських країв, були вже «свої» монастирі, в яких більш-менш систематично велась робота над перекладанням різних писань з грецького і справлюванням старших, недокладних перекладів по грецьких оригіналах.

Але така ж робота велась і на Україні, як показують різні принагідні звістки (крім цитованого літописного оповідання про Ярослава, напр., згадка про замовляння Святоші, збірники Святослава, Володимира Васильковича й под.). Такі звістки, одначе, доволі рідкі й випадкові, тому пробувано на підставі мови визначити те, що було переложено в східнослов'янських землях, від того, що було перенесено з земель полудневослов'янських. Але тут передусім робить труднощі спільність книжної мови, яка і на нашім ґрунті довго пильнує можливо приподоблятися принесеним з Болгарії взірцям і в мові і навіть в право-

писі. По-друге, не завжди можна розрізнити переклади, наново зроблені у нас, від тих, які були пізніше виправлені нашими книжниками. В кожному разі се справа дуже цікава, і варто приложити старань до того, щоб вислідити докладніше, як доповнялась роботою місцевих книжників перекладна письменність візантійська, з додатком більш або менш оригінальних болгарських писань, принесена до нас з Болгарії, і по можливості вислідити, що з того робилось якраз у нас, на полудні¹.

Що приходило з заходу дорогою писаної традиції, на се мало зважалось досі. Підчеркувалось релігійне відчуження від католицького світу, диктоване церквою, і приймалось за факт, що таке відчуження було. При тім, одначе, не досить зважувалось, по-перше, що ся ідея виключності і негативного відношення до західного, католицького світу проповідувалась головно зайдами греками, вищою ерархією і грецькими полемістами (ні одного полемічного противокатолицького твору в сій добі, властиво, не можна з певністю признати твором тубільця, русина). По-друге, що в самих сих полемічних творах можна знайти недвозначні вказівки на те, що громадянство не приймало сеї релігійної виключності, зістаючись при тім погляді, що «сію вѣру і ону Богъ даль», як йому дорікає в своїй науці Теодосій (правдоподібно, не Феодосій Печерський, а Теодосій Грек, згаданий вище). І в цілім ряді пам'яток, дійсно, документується таке трактування західного католицизму як християнства передусім: в «Хожденії Данила», в легенді про третій хрестоносний похід, що читається в Київському літописі, в легенді про св. Кінгу в Галицькому літописі, і т. д. Відчуження прийшло значно пізніше як наслідок довговікової боротьби Західної України на життя і смерть з польським і католицьким на-

¹ Соболевський в спеціальній праці на підставі лексичного словарного матеріалу такі твори признав перекладеними «на Русі» (не розрізняючи нашої української Русі від північних країв): Житіє Андрія Юродивого, Пандекти Никона, Студійська Устава, Христ. Топографія Козьми Індикоплова, Історія Йосифа Флавія, Александрія 1-ої редакції, толкування Никити Іраклійського на Григорія Богослова, Пчола, чуда св. Миколая, слово на перенесення його мощей, Житіє Стефана сурожського, поучання Федора студійського і житіє його ж, повість про будову св. Софії Царгородської, Фізіолог другої редакції, посланіє Петра антиохійського про опрісноки, книга Естер (Есфірь), Ісход Мойсеїв (апокриф), Соломон і Китоврас і Соломонові суди, житіє Макарія Римлянина, повість про Акіра, Девгенієве діяніє, повість про іверську царицю Дінару, повість про царя Адаріана, повість про сні Шахаїші, Пролог (сінаксар) і ряд окремих житій і чуд, повість про царя Авгара і нерукотворний образ, слова Менадра, толкування чина св. Василя й інші — більш гіпотетичні.

тиском. В сій же, староруській добі стоїть питання не про відчуження, а про круг стичностей і можливостей запозичення.

Ак. Соболевський останніми часами більше, ніж хто інший, присвятив уваги західним текстам в староруській письменності. На підставі лексикальних прикмет він згрупував кілька пам'яток, де поруч елементів кирило-мефодіївської термінології виступають виразно елементи західнослов'янські й явні сліди латинських оригіналів, які, отже, походять з «країв, де стрілись впливи грецькі і латинські, мова церковнослов'янська і західнослов'янська, де церковнослов'янська мова як мова церкви і літератури була добре звісна і поруч з кирило-мефодіївською християнською термінологією була якась сильна». Се переклад «бесід на евангеліє» папи Григорія Великого, відомий м. ін. в пергаменній копії XIII в., списаній десь в західній Україні («юго-зап. Росії», кажучи термінологією Соболевського), молитви болящим, що читаються в багатьох рукописах разом з сими бесідами, Никодимове евангеліє, легенда про св. Вацлава, деякі житія¹ і уривки перекладу латинського служебника, писаного глаголицькими буквами (т. зв. «київські уривки»). Різні міркування, які випливають з спільних прикмет сих пам'яток, привели автора до виводу, що вони були переложені при кінці X або в першій половині XI в. в Чехії, де ще тоді, одиноко з західнослов'янських країв, продовжувались кирило-мефодіївські традиції. До ранішої, кирило-мефодіївської доби може належати переклад т. зв. «Римського Патерика», або «Діалога папи Григорія Вел.», і епітеміяник («Заповѣдь св. отец»), що слідує за старим Номоканонем (Іоана Схоластика) мефодіївської доби і по гадці деяких дослідників являється перекладом латинського пенітенціала². Сі пам'ятки перейшли на Русь, очевидно, через Болгарію, тим часом як переклади кінця X — першої пол. XI в. і пізніші мусили мандрувати до нас вже, мабуть, безпосередньо з заходу.

Я наводжу вказівки як дорогу до розсліду західних елементів в нашій старій письменстві. Реальні факти вказують не на відчуження, а на брак у нас якого-небудь від-

¹ Аполінарія Равенського, папи Стефана I, Анастасії Римлянки «потоороізбавниці» і Хрізогона — в Извѣстіях отд. рус. языка за 1903 і 1905 pp.

² Суворовъ, Слѣды западно-католическаго церковнаго права въ памятникѣхъ древнерус. права, 1888; Vandrak, Zachodnio-europejskie postanowienia pokutne w języku cerkiewno-słowiańskim, 1904, Соболевский, Материали и изслѣдованія чл., IV.

чуження від католицького світу. Нагадаю, напр., такі писання з пізнішого часу:

служба св. Вацлаву — в новгородській мінеї 1095 р.;

короткі житія Вацлава і Людмили, як думають, східнослов'янські, в старих прологах;

мученіє св. Віта, західного походження — в мінеї москв. Успен. собора XII в.;

збірник молитов з іменами спеціально католицьких святих — між ними таких, що посвяtilись не раніше кінця XI в., найстарша копія тепер в однім з північних монастирів, а списана, по палеографічним прикметам, в Зах. Україні в 2-ій пол. XIII в.;

переклад католицької «мші Матки Божіи», з цікавою мішаниною термінології православної і католицької, по гадці Соболевського — переклад з чеської мови, «старший від XIV віку».

Спіняюся тут, не перечисляючи різних перекладів, які можуть належати пізнішому часу («Страсти Христовы», «Повість о трехъ корольяхъ-волхвахъ» і т. д.). Се все, певно, йшло безпосередньо з заходу, від поляків і чехів. Але разом з тим ми бачили й другу течію, що йшла з заходу через західні сербські землі, як думають, в XIII—XIV і пізніших століттях — «Александрія» серб. редакції, «Троянська історія», «Повість про Індійське царство».

Помічення в сім напрямі досі роблено тільки принагідно. Дальші студії, без сумніву, значно поширять категорію сих західних впливів в нашій старій письменстві. Але переважна роля зістанеться, очевидно, таки за впливами візантійськими.